

Herinneringen aan de restauratie
van de oude kerk in Drempt

B. Kristensen
predikant te Drempt 1958-1965

Door de restauratie verviel het zegel van de Hervormde Gemeente van Drempt. Dat stelde nl. het kerkje in de oude staat voor: een neogotisch gebouw. Maar door deze zelfde restauratie kwam de gemeente in aanraking met een tapijontwerpster, en het lag voor de hand haar een nieuw zegelontwerp te vragen.

Zij koos als symbool Sint Joris, de oorspronkelijke beschermheilige van de Dremptse kerk. Sint Joris is eigenlijk een combinatie van twee heel verschillende personen. De ene is de drakendoder uit de oud- Armeense mythologie, de andere is een Romeinse generaal die op 23 april 303 onthoofd is omdat hij het niet eens was met de christenvervolgingen van keizer Diocletianus.

De drakendoder moge niet historisch zijn, hij is een mooi symbool voor de woorden van Paulus: "Overwin het kwade door het goede".

Net op het moment dat de paus Sint Joris verklaarde tot onhistorisch en hem afschafte als heilige, heeft Drempt hem weer opgenomen in het zegel van de kerk, die oorspronkelijk aan hem gewijd was.

Het zegel is een verkleining van een linoleumsnede van 16 cm doorsnede. Deze linoleumsnede zelf werd, op ware grootte, als blikvanger afgebeeld op de affiches voor de restauratieritten van Drempt.

INHOUDSOPGAVE

INHOUDSOPGAVE	3
WOORD VOORAF	4
I. INLEIDING	6
1. De ligging van de kerk.	6
2. De stichter van de kerk.	6
3. Verval en herstel.	7
4. Restauratie.	8
II. INTERIEUR	9
III. SCULPTUUR	10
1. Eduard van Kuilenburg.	10
2. Het ontwerp.	11
IV. HET KERKMEUBILAIR	13
1. De tafel.	13
2. De lessenaar.	13
3. Het doopvont.	14
4. De lectuurtafel.	14
V. DE RAMEN	15
VI. DE LUIDKLOKKEN	16
1. De klokken.	16
2. De luidapparatuur.	16
VII. DE KERKVERWARMING	18
VIII. DE AKOESTIEK	19
1. Het probleem.	19
2. Het onderzoek.	19
3. De oplossing.	21
IX. DE WANDTAPIJTEN	22
1. De voorbereiding.	22
2. De "knooppunten".	23
X. HET ORGEL	24
1. Restauratie?	24
2. Het pijpwerk.	25
3. De kas.	27
4. Concerten.	28
XI. LITURGISCHE TOERUSTING	29
1. Het kruis.	29
2. De kanselbijbels.	29
3. De kandelaar.	30
4. De bloemen.	30
XII. BEWEGWIJZERING	31
1. Buiten de kerk.	31
2. In de kerk.	31
XIII. BEREIKBAARHEID	32
XIV. HET RESTAURATIEFONDS	33
1. Oliebollenakties.	33
2. De restauratieritten.	33
3. Drukwerken.	34
4. Stencils.	34
XV. PUBLICITEIT	36
XVI. TOERISME	37
XVII. DE LITURGISCHE FUNCTIE	38
1. In de kerkdienst.	38
2. Bij de begrafenissen.	39
3. Bij trouwdiensten.	39
4. Door de week.	39
TEN SLOTTE	41

WOORD VOORAF

Mijn herinneringen aan de restauratie van de kerk in Drempt betreffen alleen de laatste fase van het werk. Toen ik met mijn vrouw kwam kennismaken met de hervormde gemeente, werd mij de kerk getoond. Zij stond in casco voltooid; er lag een betonnen vloer in, waaruit stukken ijzer omhoog staken - daar moesten te zijner tijd banken aan bevestigd worden. Er stond een vurenhouten proefbankje, want de architect ging ervan uit dat het zitten in de kerk niet akelig moest zijn; hij had nu een model ontworpen, dat de gemeenteleden nu maar moesten bezitten om hun oordeel te kunnen geven.

Het bankje staat - meen ik - nog altijd tegen de torenmuur.

Vóór de restauratie was de koorruimte niet betrokken hij de kerkruimte; ze werd gebruikt als vergaderlokaal, als kolenberging en als werkruimte voor de grafdelver.

Bij de aanvang van de restauratie werd het koor geheel afgeschoten van de rest van de kerk, en terwijl de kerkdiensten gewoon konden doorgaan, werd het koor volledig hersteld. Vervolgens waren op een verkoping oude zaalstoelen als voorlopig kerkmeubilair voor het koor gekocht. Daar werden de kerkdiensten gehouden, terwijl het schip van de kerk werd gerestaureerd.

Toen dat karwei voltooid was, werd het tussenschot weggebroken; in die korte tussentijd werden de kerkdiensten gehouden in de consistoriekamer, die in de pastorie was ingericht tijdens de werkzaamheden in het koor. Het is in deze periode geweest, dat ik kwam kennismaken met de hervormde gemeente van Drempt.

Tot op dat moment was er echter nòg een hervormd gebouw in Drempt: Rehoboth, gelegen achter de woning van de voorganger van de (rechtzinnige) evangelisatie in Achterdrempt.

De verhouding tussen het vrijzinnige deel van de gemeente en de evangelisatie is vroeger heel slecht geweest; toen Rehoboth in de oorlog gevorderd was, en de diensten elders gehouden moesten worden, bood de pastoor gastvrijheid aan in de R.K. kerk - evangelisatie- diensten in de kerk van de hervormde gemeente waren toen ondenkbaar. Gelukkig was die verhouding in de loop der jaren verbeterd; hij de hoorcommissie en bij ons kennismakingsbezoek deed de Evangelisatie volledig mee; wij zouden dus opvolgers zijn van zowel ds. Sterringa als van de Evangelisatievoorganger, de heer Van der Horst. Dat deze laatste nog in functie was, mocht geen probleem zijn. Hij zag de ontwikkeling van deze integratie als een kroon op zijn werk en ging nu uitkijken naar een andere standplaats. Weinige maanden na mijn intrede in Drempt is hij vertrokken naar Murmerwoude.

Het was voor de trouwe Rehoboth-gangers wel moeilijk om zomaar hun oude gebouw te verlaten als zij voortaan samen met de andere gemeenteleden naar het volledig vernieuwde kerkgebouw in Voordrempt zouden gaan. Wij vonden voor hen een fijne oplossing. Er werd voortaan 's zaterdags een avondgebed gehouden in Rehoboth. Daar werden, in voorbereiding op de zondagsdienst, de schriftlezingen van de volgende dag gelezen en liederen van de volgende dag gezongen. Een preek was daar niet, maar des te meer ruimte voor voorbede, dankgebed en aanbidding. De oprukkende televisie heeft later een eind gemaakt aan deze extra diensten.

De kerkvoogdij kreeg niet alleen de extra inkomsten van de vrijwillige bijdragen van de voormalige evangelisatieleden, maar bovendien een substantiële bijdrage van de kerkvoogdij in Doetinchem, waar ik tegelijkertijd werd aangesteld als voorganger voor de vrijzinnige hervormden aldaar. Op deze wijze kon de Dremptse kerkvoogdij, die door de kerkrestauratie op zware lasten zat, haar begroting sluitend maken terwijl bovendien de evangelisatieleden van Drempt eens in de vijf weken een voorganger van hun signatuur terugzagen - op de zondagen waarop ik via toerbeurt dienst had in de grote kerk in Doetinchem. Bovendien had de Evangelisatie gestipuleerd dat zij een

voorganger van eigen signatuur zou krijgen in de kerkdiensten die vroeger wèl in Rehoboth, maar niet in de kerk waren gehouden: Hemelvaartsdag, de tweede feestdagen, bid- en dankdag en Nieuwjaar. Dan ruilde ik dus ook met een Doetinchemse collega.

Bij ons kennismakingsbezoek in Drempt, op een ijzig koude winterdag in januari 1958, begon ik heel erge rugpijn te krijgen. Toen ik thuis kwam, consulteerden wij de dokter. Maandenlang heb ik daarna roerloos op bed moeten liggen, totdat ik tenslotte naar Leiden werd vervoerd voor een operatie. Ook het herstel daarna vergde veel tijd. Toen ik eindelijk op 7 september in Drempt intrede deed als predikant, was de kerk al lang in gebruik.

Maar voltooid was zij nog lang niet.

I. INLEIDING.

Wat vooraf is gegaan aan onze komst in Drempt, heb ik slechts van horen zeggen. Daarbij past dus extra voorbehoud.

1. De ligging van de kerk.

De kerk ligt vreemd gesitueerd - helemaal buiten het dorp, en eigenlijk vlak onder de rook van Doesburg. Maar ten tijde van de stichting van de kerk bestond noch het dorp, noch Doesburg. De situatie was om een andere reden gekozen.

Toen de kerk werd gesticht, waren er nog geen dijken die de IJssel en de Oude IJssel terugdrongen in een smalle bedding. De rivieren zochten hun weg door een breed, moerassig stroomgebied. Zij waren dan ook minder diep dan nu; de voordenen waren doorwaadbaar.

Wie op het kerkhof van Drempt rondkijkt, ziet dat overal om hem heen het land veel lager ligt. Alleen de weg uit oostelijke richting, die ligt op vergelijkbaar niveau. Die weg is de route van de oude Hessenweg, waarlangs sinds onheuglijke tijden het verkeer door de Achterhoek zich westwaarts heeft bewogen tot dit vooruitgeschoven punt in de IJsselvakke. Van hieraf moest men waden tot Dieren, waar de oude route zich voortzet in de richting van Harderwijk.

Zo gezien is de kerk op een strategisch punt gebouwd.

2. De stichter van de kerk.

De traditie wijst Willibrord aan als de stichter van de kerk. De R.K. kerk in Achterdrempt is dan ook aan hem gewijd.

Er zijn twee aanwijzingen die deze traditie steunen.

Willibrord heeft op veel plaatsen kerken en kloosters gesticht. Op het eind van zijn leven is hij ingetrokken in de abdij van Echternach (in Luxemburg), die hij zelf gesticht had. Wie als monnik intreedt in een klooster, doet afstand van zijn privé-bezit ten behoeve van de gemeenschap van monniken. Nu is volgens het pre-karolingische recht de stichter van een kerk de eigenaar ervan. En op een vroeg-middeleeuwse ligger (uit 1067), waarop de eigendommen van de Abdij Echternach staan vermeld, vinden wij de kerk van Drempt. Als eigendom van een Luxemburgse abdij dus. Kennelijk op vroeger of later tijdstip ingebracht door een intredende stichter van die kerk.

Nu komt een later tijdstip niet ter sprake, want de opgravingen tijdens de restauratie hebben aangetoond dat de kerk erg vroeg is gesticht.

Er werden nl. in de grond paalgoten met verbrand hout gevonden. Wij weten dat aanvankelijk heel veel kerken gebouwd zijn in het staaf-type, zoals is bewaard gebleven bij een aantal heel oude kerkjes in Noorwegen. Het is een constructie van 4, 6, 8 of meer verticale boomstammen, in rijen geplaatst, waaraan de kerk a.h.w. is opgehangen.

In de achtste eeuw kwam plotseling de dodelijke dreiging van de Moren aan de zuidzijde van het Frankische rijk. Alle militaire aandacht is op hen gericht, en in 732 is voor het eerst aan de Moren een halt toegeroepen door de slag bij Poitiers. Al die tijd lag de noordflank van het rijk onbeschermd, zoals de invallende Noormannen konden merken. Het hoogtepunt van hun plunderingen is

de verovering geweest van de machtige en enorm grote hoofdstad van het rijk der Friezen in 834: Wijk hij Duurstede, of beter gezegd: Dorestad.

Het is voor mij, als hun afstammeling, maar moeilijk toe te geven, maar de heldhaftige Noormannen hebben zich hier niet altijd even goed gedragen. Zeer vele oude houten kerken zijn door hun toedoen in vlammen opgegaan. Daaronder moeten wij ongetwijfeld de houten kerk van Drempt rekenen.

De Dremptenaren hebben hun les geleerd, en zij hebben de kerk niet met hout herbouwd, maar van brokken ijzeroer, een leemsoort die langs de hele Oude IJssel voorkomt (zoals wij nu nog kunnen zien aan de talloze ijzergieterijen die langs de Oude IJssel zijn ontstaan).

De kerk is dus zeker van voor de tijd der Noormannen. En dan komen wij inderdaad in de tijd van Willibrord.

3. Verval en herstel

Aan het vroeg-romaanse stenen kerkje is een zware romaanse toren van tufsteen gebouwd. De kunst van het baksteen hakken uit klei, door de Romeinen hier geïntroduceerd, was in de volksverhuizing weer verloren gegaan, en men moest van heinde en verre tufsteen aanslepen om een stenen bouwwerk te maken.

De toren bleef staan toen het kleine romaanse kerkje vervangen werd door een veel grotere gotische kerk, waaraan nog weer later het (bakstenen) laat-gotische koor is aangebouwd.

Uit de tijd van de oude kerk stamt nog de zerk van rode Bentheimer zandsteen, die aan de zuidzijde van de toren ligt.

De sculptuurtjes daarboven in de torenwand hebben helaas de strijd tegen de verzuring verloren. Zij zijn niet meer te herkennen.

De eeuwen eisten hun tol, en in de vorige eeuw was een ingrijpend herstel nodig. Men nam de gelegenheid meteen te baat om de vroeg-gotische bouw naar modern inzicht te verbeteren in neo-gotische stijl. De gewelven werden vervangen door een zoldering. Dat maakte de constructie zoveel lichter, dat de steunberen, die er voor de neo-gotiek veel te log uitzagen, bijna gehalveerd konden worden. Zij vielen helemaal niet meer op, toen zij door een halfsteens gevelwindje met elkaar verbonden waren. Dat wandje hield overigens niet stand, en er ontstonden in de periode tussen de twee wereldoorlogen lelijke gaten in.

De bevolking van Drempt ontdekte daardoor de loze ruimte tussen de oorspronkelijke kerkmuur en het neo-gotische buitenwandje, en deze ruimte bood in de oorlog een ideale bergplaats voor alle koperen artikelen die moesten onderduiken voor de vordering door de bezetter.

Er bestaat nog een schilderij van de Dremptse schilder Kormelink. Daarop zien wij de kerk zoals zij voor de oorlog was. De witbepleisterde wanden hoog opgetrokken tot het peil van de zoldering van het schip, een schijnbaar plat dak met langs de rand gipsen pinakeltjes en hekwerkjes. De kerk is eigenlijk onherkenbaar.

4. Restauratie.

De ingreep van de vorige eeuw had toch geen goed gedaan aan de constructie van het gebouw. Bovendien had hij bepaald geweld gedaan aan het uiterlijk van het gebouw. Constructief leek herstel dringend vereist, esthetisch was het dringend gewenst.

Nadat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zich had ingespannen voor herstel van de schade uit mei 1940, werd hij tot betrekkelijk nietsdoen gedwongen door gebrek aan materialen en mankracht. Beide waren door de bezetter gevorderd.

Voor directeur Kalff dus gedwongen een rustige periode, waarin hij de gelegenheid had, de stand van diverse monumenten eens te inventariseren. Hierbij kon het nuttige met het aangename verenigd worden, en samen met zijn vrouw stapte hij in Arnhem op de tram naar Drempt.

Hij belde aan bij de pastorie en vroeg de sleutel van de kerk.

Ds. Huisman begeleidde zijn gast naar de kerk, maar raakte enigszins in paniek toen hij zag dat zijn gast een gat in de buitenwand ontdekte en aanstalten maakte om dat gat verder open te breken voor bouwkundig onderzoek. Hij kende zijn gast niet, maar wilde zijn dorpsgenoten niet verraden.

In zijn radeloosheid trok hij mevrouw Kalff opzij en vroeg: "Mevrouw, mag ik u wat vragen?"

Dat mocht.

"Is uw man goed?" vroeg hij. In die jaren betekende de term "goed": anti-duits. Mevrouw bevestigde: "Ja, mijn man is helemaal goed."

Opgelucht wendde de dominee zich tot de heer Kalff en riep: "Blijf in 's hemelsnaam van die muur af, want daar zit al het koper van Drempt achter!"

Zo werd, mèt het koper van Drempt, het restauratie-onderzoek van de kerk aangehouden tot na de oorlog.

Na de oorlog had de Rijksdienst handenvol werk aan de restauratie van monumenten die door oorlogsgeweld beschadigd waren. Maar toch bleek er ook nog aandacht te zijn voor Drempt. Daar was de situatie dan ook urgent.

De toren, die het eigendom van de gemeente Hummel^o en Keppel was - toen na de Franse tijd de burgerlijke gemeenten de gebouwen, bestemd voor de eredienst, moesten teruggeven aan de kerkgenootschappen, hebben de meeste gemeenten beslist dat torens niet voor de eredienst bestemd waren, zodat zij die zelf hebben gehouden - was in de jaren 1937-'39 al gerestaureerd onder leiding van de Doesburgse architect N. de Wolf.

In 1947 werd de opdracht voor restauratie van het kerkgebouw gegeven aan niemand minder dan de Amsterdamse architect B.T. Boeyinga, ooit oprichter van de Nederlandse Bond van Architecten, en op dat moment de nestor van de restauratie-architecten in Nederland. Boeyinga leidde op dit ogenblik de herbouw van de Eusebiuskerk in Arnhem, zodat hij geregeld in de buurt aanwezig was. Hij belastte zijn opzichter A. Schellevis, die het werk op de Eusebiuskerk coördineerde, ook met het opzicht over het karwei in Drempt. Deze kwam overeen met de jeugdige aannemer Jopie Bosvelt, die naast de Dremptse kerk woonde, dat die de dagelijkse leiding op zich zou nemen van wat er in Drempt gebeurde; Schellevis zou dan 's zaterdags aanwezig zijn. Jarenlang heeft hij zijn vrije zaterdagen aan Drempt besteed.

Dit is een voortreffelijke opzet gebleken.

Aan het eind van het werk is het alles toch teveel geworden voor de oude Boeyinga. Ir. Ovink uit Doetinchem heeft de afsluitende werkzaamheden, zoals plaatsing van het orgel en kerkverlichting, toen van hem overgenomen.

II. INTERIEUR.

Toen ik intree deed in Drempt, was het schip al geplaveid met mooie estrikjes. De blauwstenen vloer in het koor bevatte een bijzonder mooie middeleeuwse zerk van een pastoor.

De kolommen en bogen waren van natuursteen, en de wandvlakken daarboven waren van baksteen. Die steenkleur had een prachtige oranjerode gloed. Ik schrok toen Boeyinga mij zei dat hij de baksteen ging bepleisteren met blank schuurwerk.

"Maar ik vind die baksteenkleur juist zo prachtig!" protesteerde ik.

"Jazeker, maar als de ruimte helemaal blank is, dan is zij meer vergeestelijkt", antwoordde hij.

"Onzin", wierp ik tegen, "dit is een middeleeuwse kerk, en juist in de laatste tijd ontdekken wij hoe kakelbont het interieur van de kerken in de middeleeuwen is geweest."

"Ja, dat was ook zo", zei Boeyinga geduldig, "maar toen was het hele leven zo grauw, dat men de ontmoeting met het gans andere uitdrukte met felle kleuren. Intussen leven wij nu in een tijd waar het leven zo druk en zo bont is, dat wij de ontmoeting met het gans andere zoeken in de diepste eenvoud en verstillig."

Mooie theorie, maar ik vond het doodzonde.

Later heb ik veel aan dit gesprek teruggedacht. Boeyinga had gelijk.

Later, toen de stromen toeristen werden aangelokt door de publiciteit over de Dremptse wandtapijten, zag ik het. Nieuwsgierig kwamen de mensen de kerk binnen en liepen er rond. Even later zaten zij er stil in een bank - de kerk had gedaan waarvoor zij bestemd was. Overigens, zelf vond ik ook wel elke dag een smoes om even in de kerk te zijn (vreemd, dat ik daar altijd een smoes voor nodig had). Zorgen dat alles netjes en dus rustgevend stond, of zo.

Boeyinga's verstilde vergeestelijking van de kerk kwam ook tot uiting in het gebruik van de nevenruimten. De marmeren platen, die vffir de restauratie aan de muur hadden gehangen, bevestigde hij in het kerkeraadskamertje aan de wand. Daar zou ook de later vervaardigde lijst van voorgangers goed gepast hebben. De affiches hingen niet in de kerkruimte zelf maar in de vestibule, waar ook de oude kerkklok een goede plaats zou hebben. Het harmonium en de klapstoelen stonden in de berging als zij niet nodig waren - het is even enthousiasmerend om op feestdagen steeds meer stoelen te moeten binnenbrengen, als ontmoedigend om naar overbodige zitplaatsen te kijken. Gezellige versieringen, zoals planten, huisvljijt en dergelijke, staan heel aardig in de consistoriekamer, maar verstrooien de aandacht in de kerk.

Als wij dit alles een beetje bijhielden, dan bleek de kerk opeens te voldoen in een onuitgesproken behoefte van heel veel bezoekers.

III. SCULPTUUR.

1. *Eduard van Kuilenburg.*

Het beeldhouwwerk aan de zuidzijde van de toren is middeleeuws - de overlevering zegt: Karel de Grote en een heilige.

Enkele kapitelen bovenaan de zuilen in de kerk hebben nog het oorspronkelijke loverwerk behouden; verder was helemaal alles verloren gegaan.

De Utrechtse beeldhouwer Eduard van Kuilenburg heeft met grote vreugde en toewijding al het verloren goed vervangen.

Ik heb hem maar heel kort gekend. Maar van het weinige dat ik weet, wil ik het volgende weergeven.

Eduard van Kuilenburg begon zijn loopbaan bij de restauratie van de Eusebiuskerk in Arnhem eigenlijk meer als steenhouwer. Hij hakte richels en bladornamenten en stond daarvoor op weekloon.

Maar al werkende groeide hij steeds meer samen met het werk. Hij ontwikkelde zich tot een begenadigd beeldhouwer; hij leefde zich helemaal in in de materie en ging op een merkwaardige wijze werken, op dezelfde manier als zijn middeleeuwse voorgangers hebben gedaan. De vroegere gemeente-archivaris van Arnhem, Mr K. Schaap, voegt bij het lezen van mijn herinneringen daar nu aan toe:

"Van Kuilenburg zou zichzelf nooit beeldhouwer hebben genoemd, hoewel hij dat (ook) was. Hij was steenhouwer, een artisan, een herinnering aan de tijd toen ambacht en kunst nog niet gescheiden waren."

Zijn steeds diepergaande toewijding aan het werk verhinderde hem niet om er grapjes in te maken; een voorbeeld daarvan zien wij op een van de rozetten in de gewelven van de Eusebiuskerk. Deze zijn versierd met de symbolen van de heiligen die een altaar in de kerk hadden. Toen gemeente-archivaris Schaap er niet is slaagde de naam van de laatste heilige op te sporen, maakte Van Kuilenburg een rozet met een schelvis (de opzichter) en een schaap. Het schaap had hij rood gepolychromeerd, omdat de archivaris zo helder rood haar had.

Naarmate hij zich meer ontwikkelde, steeg zijn weekloon. Maar een begenadigd econoom is hij nooit geworden, zodat men hem maar wel op weekloon heeft laten staan.

Toen architect Boeyinga de opdracht voor Drempt kreeg, heeft hij Van Kuilenburg daarin betrokken. Deze heeft van het eerste begin af een heel bijzondere betrokkenheid bij de Dremptse kerk gevoeld.

Ook hier kon hij zijn grapjes niet geheel onderdrukken. Het verhaal gaat dat hij, toen onderzoekers van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek aan het graven waren in de Dremptse kerk, een sculptuurtje heeft gemaakt in de stijl van de 11e of 12e eeuw - Van Kuilenburg kende de stijlen! - en het daarna ingegraven aan de voet van een zuil. Toen het gevonden was, werd het omschreven als "een beeldje in de meest gave vorm uit de 11e of 12e eeuw"!

Zijn werk voor Drempt was voltooid toen ik erbij betrokken werd, maar omdat ik wekelijks in Arnhem moest zijn voor bezoek in de ziekenhuizen, lag het voor de hand dat de kerkvoogden mij een boodschap meegaven voor de architect of de opzichter als er iets besproken moest worden. En bij die gesprekken in de directieket naast de Eusebiuskerk ontmoette ik uiteraard ook Van Kuilenburg.

In het bijzonder herinner ik mij ons laatste gesprek. De Eusebiuskerk was bijna voltooid.

Van Kuilenburg viel nog even in bij het werk aan de timpaan van het Waaggebouw. Maar dat was nu ook bijna klaar, zei hij.

Er kwam opeens een vraag bij mij op.

"Wat gaat u nu doen als dit karwei voltooid is?" vroeg ik.

Hij keek verschrikt op. Hij had er kennelijk nooit over nagedacht, en de vraag verwarde hem. "Dat weet ik niet," zei hij, "deze kerk is mijn levenswerk."

Enkele dagen later belde Schellevis mij op. Van Kuilenburg was overleden.

2. *Het ontwerp.*

Zoals ik nu verneem, meer dan 30 jaar nadien, zijn de onderwerpen voor de sculpturen niet uitgezocht door Van Kuilenburg zelf, maar door de toenmalige gemeente-archivaris van Arnhem, Mr K. Schaap. Hij heeft dat ook gedaan voor de Eusebiuskerk en andere wederopbouw-kerken. De uitvoering van het werk lag wel geheel bij Van Kuilenburg.

Na de dood van Van Kuilenburg realiseerde ik mij dat ik hem nooit precies een uitleg had gevraagd van zijn werk in Drempt.

"Dat moet je aan Broeder Harry vragen, de beeldhouwer van de abdij in de Slangenburg", zei Schellevis.

Ik ben naar de Slangenburg gereden, waar ik goed de weg kende omdat in die dagen van het Tweede Vaticaans Concilie de abt daar een viermanschap voor stimulering van de eenheid van christenen in de Achterhoek en Lijmers had opgericht: een van zijn monniken (Wop Polman), een wereldgeestelijke (kapelaan Leneman uit Kilder), een vrouwelijke theologe (mijn eigen vrouw) en een protestantse predikant (ikzelf).

Ik vond Broeder Harry in zijn werkplaats. Jazeker, hij kende de sculptuur in de Dremptse kerk, maar hij kon het niet zomaar uit zijn eigen hoofd tevoorschijn halen. Ik nodigde hem mee, en toen hij in de kerk was had hij niet de minste moeite met de identificatie.

De kerkgangers komen onder de toren door de kerk binnen met al de kwalijke gedachten en daden uit hun dagelijks leven. Daarom aan beide zijden eerst de zeven hoofdzonden. Maar in het licht van tafel en woord wordt de mens gelouterd: aan weerszijden de vier christelijke deugden. (Ho. Er zijn 12 sculptuurtjes aan elke kant, en $7 + 4 = 11$. Hoe kan dat? Van Kuilenburg en Schaap hadden een oplossing voor dit probleem. De Dremptse bevolking hield speciale kippen ten bate van het restauratiefonds. Zij vonden dit nu net op de grens tussen deugd en zonde. Vandaar een man en een vrouw met een kip onder de arm; $11 + 1 = 12$. Klaar, probleem opgelost.)

De vier figuurtjes in de zuidelijke zijkapel, naast de vroegere Evangelie-lessenaar, stellen de vier evangelisten voor; de vier in de noordelijke zijkapel, de vroegere doopkapel, zijn vier doopsymbolen.

Aan de ingang van het koor ziet een engel neer op de plaats waar nu het doopvont staat. De preekstoel wordt in de gaten gehouden door een duivel - de dominee is gewaarschuwd.

Wie het verst in de kerk komt, ziet bovenin het koor van links naar rechts de geloofsbelijdenis uitgebeeld in symbolen.

Het doopvont.

Ik heb ooit een boekje geschreven met een toelichting op de Dremptse tapijten. Het ligt in de kerk; wie het lezen wil, kan dat doen; wie er een wil meenemen, kan dat ook. De prijs staat erbij.

Zo had ik ook een boekje willen schrijven over de sculptuurtjes, maar het kwam er niet van omdat ik de gegevens nog niet precies had.

Ik bracht ter sprake in de kerkeraad: "Hebben we eigenlijk ooit iets betaald voor al dit werk?" Neen, dat kon niemand zich herinneren. Maar Van Kuilenburg had immers een vast inkomen; hij kreeg niet uitbetaald in stukloon. Het zou echter wel goed zijn als wij hem nog eens speciaal lieten merken, hoe gelukkig wij waren met zijn werk.

Ik nam op mij om, bij mijn eerste bezoek aan Arnhem, langs te lopen bij Schellevis en hem te vragen waarmee wij Van Kuilenburg een plezier konden doen.

Maar voordat het zover was, gebeurde er iets anders.

Er kwam een grote open vrachtauto aan, die achteruit het kerkhof opreed, naar de zijdeur van de kerk.

Een paar werklieden kwamen uit de cabine en zij begonnen een adembenemend mooi doopvont uit te laden. Zij brachten het de kerk in en legden een handgedreven tinnen schaal op het daartoe aangebrachte statief. "Van meneer Van Kuilenburg, uit dank dat hij voor deze kerk heeft mogen werken", zeiden ze. Toen reden ze terug naar Arnhem.

Later hoorde ik dat de werkplaats van de Eusebiuskerk een proefsteen van Westerwaldtraciet had gekregen van de steengroeve Peter Bell in Selters, een heel oude steengroeve. Er bleek daar geen emplooi voor deze steen, maar Van Kuilenburg had gezegd: "daar zit een mooi doopvontje voor Drempt in." Een kennis van hem, Ger Weltman, die opzichter was bij de restauratie van de Cunerakerk in Rhenen, dreef er in zijn vrije tijd een tinnen schaal voor, terwijl Van Kuilenburg het doopvont maakte.

Uit dankbaarheid.

IV. HET KERKMEUBILAIR.

1. De tafel.

Ik herinner mij de lange discussies in de Studiekring Kerkbouw en Eredienst, waarvan ik lid was tot 1951, toen ik dominee werd en geen tijd meer had voor die boeiende zaken. De discussies gingen over de tafel: gezinstafel, werkbank, tafelsymbool, of offerblok en slachtblok zoals enkele katholieke gesprekspartners wilden. De gereformeerde Boeyinga, die ik op deze vergaderingen leerde kennen, verdedigde de gezinstafel.

Hij wist wel dat Jezus in zijn tijd niet aan een tafel heeft gezeten - zoals Da Vinci dat uitbeeldt - maar de huidige gezinstafel was zijns inziens de meest passende vertaling voor wat Jezus ons heeft gegeven.

De tafel in de Dremptse kerk geeft dit standpunt duidelijk weer.

Zoals hij een gezinstafel past, kan hij ook verzet worden. Bij de viering van het heilig Avondmaal staat hij achterin het koor, in U-vorm door het hele koor uitgebreid. Omwille van de verstaanbaarheid wordt hij tijdens de woorddienst voorin het koor gezet.

Nu doet zich in veel protestantse kerken een wonderlijke verandering voor. Sinds veel arbeiders en high-society de kerk verlaten hebben, blijft er vooral veel middenstand over. En er ontstaat ongemerkt een wonderlijk winkeliersgebruik: de tafel wordt toonbank. Er wordt van allerlei op uitgesteld, en de voorganger neemt erachter plaats.

Ik weet het: het bevredigt een gevoel voor veiligheid als je je kunt beschermen achter een stevige tafel. Maar moet de voorganger zich zo teweer stellen tegen zijn mede-kerkgangers? De voorganger is een uit de gemeente. Staat niet tegenover de gemeente, maar maakt er deel van uit. Omwille van de verstaanbaarheid loopt hij naar voren en draait zich dan om, naar de gemeente toe.

Hij kan zijn bijbel, liedhoek, liturgiehoek en aantekeningen zolang even achter zich op tafel neerleggen. Maar hij staat niet als een marktventer achter zijn kraam.

Ja, éénmaal doet hij dat: tijdens de viering van het heilig avondmaal. Want dan zit of staat hij samen met de kerkeraad en de hele gemeente rondom die tafel. Maar als men er niet rondom heen zit, dan staat hij bij de gemeente. Daar hoort hij.

2. De lessenaar.

Op de lessenaar ligt een bijbel.

Die wordt daar gelezen, en daaruit wordt gepreekt.

Veel mensen zijn gewend aan een oude preekbunker. "Voel je je niet voor schut staan achter zo'n lessenaartje?" vragen zij dan.

Boeyinga's antwoord was heel duidelijk. Voor schut staan is waarschijnlijk helemaal niet zo'n onchristelijke houding. Kom er maar voor uit, waar je voor staat; verstop je niet.

Evenals de tafel is ook de lessenaar een heel duidelijke weergave van Boeyinga's theologie. De architect redeneert niet over zijn visie, hij geeft haar vorm. En die vorm is in de Dremptse kerk bijzonder duidelijk verstaanbaar - beter dan dit lange betoog.

(Op de lessenaar is geen plaats voor een glas water. Het drinken van water heeft geen enkele liturgische functie. Het is een slecht aanwensel; het drinken van een slok koud water is zelfs schadelijk voor warme stembanden.)

Toen ik pas in Drempt kwam, kon ik nog niet een uur onafgebroken staan. De kerkvoogd Bernard Willemsen ging met mij naar een winkel, waar ik stoelen paste. De stoel die hij mijn rug paste, staat nu nog achter de lessenaar. "Wat is dat nou?" brieste Boeyinga toen hij de kerk binnenkwam, "een salonstoel!" Boeyinga had gelijk. Een voorganger hoeft helemaal niet te gaan zitten als hij de gemeente laat zingen. Als deel van de gemeente zingt hij mee, zingt hij voor. En daarvoor is het juist goed als hij staat.
Ja. Maar vlak na die operatie had ik die stoel wel nodig.

3. Het doopvont.

Toen ik in Drempt kwam, was er nog geen doopvont. Wij gebruikten een taboeret met een kom warm water. Dat kon ook, en het maakte weinig verschil in het gebruik. De ouders staan achter het doopvont - ter wille van de verstaanbaarheid met hun gezicht naar de gemeente. De moeder houdt het kind; zij is daar dikwijls het handigst mee. De vader is naar de burgerlijke stand gegaan; hij antwoordt op de vraag "geef dit kind een naam". Geen gegoochel met spiekbriefjes van ouderlingen. De vader mag zijn verantwoordelijkheid nemen. En in haar hart hernieuwt de gemeente haar eigen doopgelofte.

4. De lectuurtafel.

In de zijkapel, buiten het zicht van de kerk, staat de lectuurtafel. Het is altijd moeilijk om die rustig en waardig te houden. Wat kan erop liggen? Brochures van de kerk en de tapijten, opdat deze zaken het interieur van de kerk niet verstoren. Wij hebben er bijbels gehad, die men kon betalen en meenemen. En grammofoonplaatjes van het gerestaureerde orgel. En briefkaarten met afbeeldingen van de tapijten. De brochures, EP'tjes en briefkaarten hebben heel wat opgeleverd voor het restauratiefonds. Toch is voor mij altijd primair geweest, dat de mensen "er iets aan hadden". Daarom verwees ik in de beschrijvingen van elk tapijt naar een bijbelgedeelte. Dan zag men hoe dat kon functioneren in het leven. Maar het blijft moeilijk om de tafel stijlvol en waardig te houden.

V. DE RAMEN.

Wie de hoge ramen in het koor ziet, meent dat hij telkens twee smalle hoge ramen ziet, gescheiden door de middenspijl. Maar niets is minder waar: het glas in lood is veel te zwak van constructie voor zo'n oppervlak. Bij nader inzien herkent men metalen bruggen, die om de 60 cm de sponningen verbinden. In feite zien wij dus lange kolommen van hoven elkaar geplaatste ramen.

De architect Boeyinga wilde deze bruggen van brons maken en niet van ijzer, want roestend ijzer breekt de stenen stuk waarin het bevestigd is. Monumentenzorg keurde dat af: in de Middeleeuwen waren deze bruggen altijd van ijzer gemaakt, en niet van brons. Voor brons, dat veel duurder was, zou geen toestemming gegeven worden.

Op dit "machtswaard" liep de argumentatie dood, en er werden ijzeren bruggen geplaatst.

Intussen kwam er bericht binnen, dat er hij glazenier Tumak in Brummen een partij buitengewoon mooi Tsjechisch glas te krijgen was. Maar de stand van het restauratiefonds was zo zwak, dat men moest afzien van dit prachtige glas. Toen ik in Drempt kwam, zat er tussen de ijzeren bruggen een soort badkamerglas in de kleuren groen, blank en violet.

De sombere voorspelling van Boeyinga werd sneller bewaarheid dan hij gevreesd had. Na weinige jaren reeds begonnen de blokjes natuursteen, waarin de bruggen bevestigd waren, stuk te knappen. En daardoor hingen de grote ramen eigenlijk los - heel gevaarlijk.

De situatie was duidelijk: er moesten nieuwe stenen worden geplaatst, en die moesten nu verbonden worden door bronzen bruggen.

Intussen was de situatie van het restauratiefonds iets verbeterd. Schellevis had nog een partij prachtig glas over van de voorraad die was aangeschaft voor de Eusebiuskerk. Precies genoeg voor Drempt. Voor het vervangen van de bruggen moesten de ramen toch uit de sponningen genomen worden. En nadat de bronzen bruggen geplaatst waren, werd dit nieuwe glas geplaatst.

Het verschil was verbluffend. Niemand - behalve Boeyinga en Schellevis - had van te voren gezegd: wat een naar badkamerglas.

Maar nu het nieuwe glas in de ramen zat, was iedereen blij. Het is altijd weer opvallend hoe groot het verschil is dat schijnbaar onbelangrijke details maken.

Steeds weer kom je tot de ontdekking - in een zo zuiver gebouw is er eigenlijk niet zoveel dat onbelangrijk is.

VI. DE LUIDKLOKKEN.

1. De klokken.

Van oudsher had de Dremptse kerk twee klokken. Die werden geluid voor kerkdiensten, begrafenissen en misschien nog meer.

Daar kwam in de jaren 60 een derde klokje hij.

Dokter Van Haaften, de eerste Nederlandse geriater, en geneesheer-directeur van de reactiveringskliniek annex verpleeghuis Den Ooiman, had zich gevestigd in het oude landhuis Den Braamberg. Bij dat huis hoorde een oude luidklok, die gebruikt werd om de tuinlieden bijeen te roepen voor koffie of thee. Toen de familie Van Haaften Drempt verliet, schonken zij hun oude klok aan de kerk.

De kerkvoogdij bestemde dat klokje om geluid te worden, wanneer in de kerkdienst het Onze Vader wordt gebeden, zodat de mensen die thuis hebben moeten blijven, zich dan hij de gemeente kunnen aansluiten.

Ikzelf was altijd in de kerk als het geluid werd. Maar ik heb mij wel eens afgevraagd of het hoog genoeg was opgehangen om ver te klinken.

2. De luidapparatuur.

Onze eerste gemeente was Blija, een dorp aan de Friese Waddenkust.

In dat dorp was een zeer bijzondere ouderling: J.J. Vellema. Een self-made man, die een hele serie wereldpatenten op zijn naam had. Iedereen gebruikt nu nog de schroevendraaier met spanningzoeker: patent Vellema, Blija.

In het dagelijks leven was hij electricien, gasfitter, waterleidingmonteur, horloge- en klokkenmaker, hersteller van auto's en landbouwwerktuigen en ouderling. In zijn vrije tijd was hij een productief uitvinder.

Het huurdersdorp had een klokluidapparaat gekregen, en hij ergerde zich aan het mechanische bèng-bèng in plaats van bim-bam, bim-bam.

Hij construeerde een omwikkelde buis, waar hij een kobalt-koperen staaf boven hing. Schakelde hij de stroom in, dan trok de wikkelmagneet de staaf omlaag, maar daarbij kwam hij tegen een schakelaar die de stroom uitschakelde. De staaf hing aan een klokketouw, en als hij omlaag ging, zwiepte hij de klok omhoog. Door de stroomonderbreking kon de klok terugvallen, maar in het omhooggaan schakelde de staaf de stroom weer in. Het resultaat was een geluid precies zoals wanneer de koster aan het klokketouw trekt en het weer laat vieren.

Ik herinner me dat ik eens hij Vellema naar binnen liep om iets te bespreken. "Schikt het nu?" vroeg ik.

"Ja, er komen straks wel twee heren uit Delft, maar die komen alleen maar iets afgeven." Middenin ons gesprek kwamen de twee heren. Ik stond op om weg te gaan.

"Blijft u rustig zitten, dominee. Dit is zo klaar."

Ze brachten hem een klein model luidapparaat terug, dat hij eens voor een jaarbeurs had gemaakt. Voor Brazilië, geloof ik. En zij gaven hem een dik gestencild boek vol tekst en technische tekeningen: een octrooiaanvraag voor zijn apparaat.

"Ja, ze willen tegenwoordig industrialisatie op het platteland nu er zo weinig landarbeiders meer nodig zijn," lichte Vellema mij toe terwijl hij in het boek

bladerde, "en nu zorgt de Rijksnijverheidsdienst voor octrooiaanvragen voor ons."

En, zich tot de Delftse heren wendend: "Ja, ik ben niet zo goed thuis in dat soort dingen. Maar heeft u wel begrepen hoe het apparaat werkt?"

Natuurlijk hadden zij dat, zeiden zij.

"Maar als hij is uitgeschakeld, hoe kan hij dan weer gaan luiden als je de stroom aanzet?" Goede vraag. De heren tuurden naar hun tekeningen. Hee ja, dat kon niet.

"Dit apparaatje kan het wel. Ik dacht het wel, jullie hebben het niet goed begrepen." En hij legde hun uit hoe in hun tekeningen een schijnbare onnauwkeurigheid in het apparaat was rechtgezet. Maar dat was juist geen onnauwkeurigheid - het was een heel slimme oplossing om een dood punt te voorkomen.

Nu begrepen de heren het wel, en zij vertrokken naar Delft met hun boek, om dat te verbeteren. Het hele bezoek had tien minuten geduurd.

En intussen beierden overal, in binnen- en buitenland, al klokken aan - nog niet gepatenteerde - klokluidapparaten van Vellema uit Blija.

"Ja, en de mensen hier in 't dorp zitten te wachten met hun kapotte stopcontact", verzuchtte Vellema.

Ik vertelde erover aan de kerkvoogdij en die vroeg offerte.

Even later had Drempt op alle drie de klokken een electro-magnetisch klokluidapparaat. De schakelaar voor het Onze-Vader-klokje zit op het orgel. De andere twee, voor de burgerlijke gemeente, in de toren.

VII. DE KERKVERWARMING.

Toen de grote oude kolenkachel uit de kerk was gehaald, kwam de vraag: wat nu? Er werd in die jaren geëxperimenteerd met een veelheid van verwarmingssystemen. Elke methode had voor- en nadelen, voor- en tegenstanders. In Drempt is gekozen voor hete-luchtverwarming. Aan de voet van de trap naar het koor wordt de koude lucht afgezogen; elders in het koor wordt warme lucht ingeblazen. Kerkgangsters die per ongeluk over dit laatste rooster lopen, krijgen haar rok om haar oren.

Om het geluid van de verwarming te verstommen, werd er een verwarmingsgebouwtje ten noorden van de kerk geplaatst.

Dat was wel effectief, maar niet mooi.

Wij vroegen Staatsbosbeheer om raad. "Voor noordmuren is maar één oplossing", antwoordde men daar, "plant er klimhortensia's tegenaan." Ik heb het advies doorgegeven.

De hete-luchtverwarming blijkt echter in de praktijk een groot bezwaar te hebben. In gewone doen ligt het stof rustig op de grond, waar het kan worden weggeveegd. Nu, door de geforceerde luchtcirculatie, vliegt het de afzuigopening in en wordt even later met verwarmde lucht omhooggeblazen, de kerk in. Sinds daar op 9 meter hoogte grote wandtapijten hangen, houden die met hun vette wol het stof vast, en zij worden heel donker van kleur. Chemisch reinigen van de tapijten is heel riskant, omdat zij dan ontvet kunnen worden, waardoor de specifieke structuur van de wol - en daarmee het akoestische effect - verloren kan gaan.

De klassieke reinigingsmethode is, de wandkleden 's winters in de vorst met hun voorkant op de sneeuw te leggen. Maar de omstandigheden daarvoor doen zich in Nederland zelden voor. Een ander bezwaar van het verwarmingssysteem, de koude voeten van de kerkgangers, werd afdoende verholpen door een houten schot te plaatsen onder de eerste bank voor de afzuigopening. Nu trekt de koude lucht om de banken heen.

VIII. DE AKOESTIEK.

1. Het probleem.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg kreeg uit alle gerestaureerde ruimten dezelfde klacht: de spraakverstaanbaarheid is minimaal geworden. Daardoor werd de ruimte minder gebruikt, het onderhoud werd verwaarloosd, en de kostbare restauratie ging verloren.

Er waren wel oorzaken voor het euvel aan te wijzen. Een lekker zachte houten vloer zuigt het geluid op, maar een hardstenen vloer kost wèl veel minder in onderhoud. Een ieder jaar wit- gekalkte wand absorbeert het geluid prachtig, maar wie kan dat ieder jaar betalen? Bouw maar een duurzaam, hard muuroppervlak.

Vroeger zaten de mensen met dikke kleren in koude kerken. Een degelijk geklede kerkganger staat, akoestisch gesproken, gelijk aan een vierkante meter open raam. Maar lege banken, lange galm. Voor de Reformatie was de spraakverstaanbaarheid geen punt. Het ging erom, dat je erbij was, deel uitmaakte van het geheel dat de genade verspreidde. Dat Latijn verstond toch geen mens, en als er nagalm was, dan zongen de engeltjes in de hemel mee. Des te beter. Er waren wel predikheren, maar die preekten niet in de kerk. Die stonden buiten, op een zeepkistje met de rug tegen de muur.

De Reformatie gaf antwoord op de kennishonger in de renaissance, en de "predikant" moest kennis overdragen. De kerken werden volgestouwd met lelijke lapmiddelen tegen de galm, en tweemaal daags zaten zij afgeladen vol. De dominees leerden de preektoon, om toch maar zo goed mogelijk verstaanbaar te zijn.

In de restauraties zijn de lelijke lapmiddelen weggebroken, de drommen bleven weg, en de dominees wilden gewoon praten.

En niemand verstond meer iets.

De geluidsversterkers kwamen op. Die moesten een te-over aan nagalm bestrijden door nog meer geluid. En dus nog meer nagalm.

Men ging zich afvragen: zou je geluid kunnen afzuigen?

Nieuwe gebouwen werden met goed resultaat daartoe ontworpen. Maar zou men aan een bestaand gebouw iets kunnen doen?

Het Rijk besloot een proefobject aan te wijzen. Drempt bleek een betrekkelijk klein object met een betrekkelijk groot probleem. (En misschien had de bevolking in Drempt haar ellende het duidelijkst kenbaar gemaakt in Den Haag.) Drempt werd aangewezen voor akoestiek- experimenten op rijkskosten. Wat een kans!

2. Het onderzoek.

De kerkvoogdij werd in contact gebracht met Nederlands grootste specialist op dit gebied, het bureau Peutz in Nijmegen.

De onderzoekers kwamen met een auto vol apparatuur. Zij zetten in de kerk op de meest verschillende plaatsen bandopnemers neer. Toen zetten zij oorbeschermers op, en gingen op alle denkbare plaatsen in de kerk schieten. Een pistoolschot omvat nl. alle geluidsfrequenties, lichtten zij toe. Zij namen hun apparatuur en de bandjes ter analyse mee naar Nijmegen.

Toen is er een complete contactstoornis tussen de kerkvoogdij en het bureau Peutz ontstaan. Terwijl de gemeente wekelijks harder jammerde dat ze echt

niets kon verstaan, en de kerkgangers begonnen weg te blijven, kreeg de kerkvoogdij geen gehoor uit Nijmegen. Op dat moment gebeurde er iets onverwachts.

In Delft hoorde Ir. Altink, die directeur was van de Technisch Fysische Dienst T.N.O.-T.H., de uitzending in "Weer of geen weer" over Drempt. Hij was geïnteresseerd geraakt door deze reportage en hij belde naar Drempt met de vraag of hij hulp kon bieden bij de akoestische problemen. Ik gaf hem het telefoonnummer van architect Boeyinga. Die was zeer verheugd met dit aanbod, en zo gingen wij over naar T.N.O.

De desbetreffende ingenieur op T.N.O., ing. Fornerod, keek bedenkelijk: hij had nog nooit in een gerestaureerde kerk gewerkt. Maar toen hij de situatie kwam bekijken, raakte ook hij enthousiast.

Er werd opnieuw een schietdag gehouden, ditmaal georganiseerd door T.N.O.

In aanvulling daarop vroeg T.N.O. de kerkvoogdij om een tijdlang een opinie-onderzoek te houden onder alle kerkgangers.

De mensen begonnen weer moed te krijgen: er werd wat gedaan.

De kerkvoogdij liet een honderdtal stapeltjes van 5 kaarten maken, die elk door een elastiekje bijeen werden gehouden. Door de ter zake doende kaart bovenop te leggen, konden de kerkgangers hun mening uiten: 9 - ik kon alles uitstekend verstaan; 7 - ik kon niet alles verstaan, maar ik heb de strekking begrepen; 5 - ik heb wel wat opgepikt, maar ik heb veel gemist; 3 - ik heb het merendeel gemist; 1 - ik heb niets kunnen verstaan.

Na de dienst liepen de kerkvoogden met een plattegrond van de kerk door de banken; elke plaats werd ingekleurd met de kleur van het gegeven cijfer. Door de kaarten van lange weken achtereen met elkaar te vergelijken, was wel te zien dat er geen typische "dode plekken" in de kerk waren.

Wij stuurden het hele pak op naar T.N.O. Tegenover Fornerod uitte ik mijn bedenkingen over dit systeem. Een oude man op de eerste rij had 1 bovenop gelegd, maar hij had de hele dienst zitten slapen. "Dacht u dat hij geslapen had als hij uw preek had kunnen verstaan?" vroeg Fornerod.

In redelijk korte tijd kwam T.N.O. met een analyse en suggesties. Afgezien van een licht dominante G was het probleem vrij egaal over alle frequenties verdeeld en over alle plaatsen in de kerk verspreid. Dat maakte de zaak wel eenvoudiger. T.N.O. kwam met de volgende suggesties: rondom in het hele koor een lambrizing "verend" ophangen, de 10 blinde muurvlakken, 9 m hoog, tegen noord- en zuidwand bedekken met doorblaasbaar materiaal van 5 cm dik, 2 x 3 meter groot, de vloer van het koor bedekken met hoogpolig tapijt, tegen de westwand het orgel plaatsen.

T.N.O. verklaarde niets te kunnen garanderen, maar volgens berekening zou de nagalm van 6,8 seconden gereduceerd worden tot 1,6 seconden.

Achteraf is gebleken dat deze berekening exact juist is geweest.

T.N.O. lichtte haar advies aldus toe:

Zoals bij de meeste gerestaureerde oude kerkruimten is de nagalm zo lang, dat er ten behoeve van de spraakverstaanbaarheid geluidsabsorberende materialen moeten worden aangebracht. Voor de lage tonen zijn dat panelen (in dit geval betimmeringen), en voor de hoge tonen is dat poreus materiaal (in dit geval dekens of kleden). Bovendien moet er nog gezorgd worden voor een gelijkmatige verdeling van het geluid over de ruimte. Die kan op een eenvoudige manier, zonder extra kosten, worden bereikt door een juiste plaatsing in het gebouw van de dekens of kleden, en van het orgel.

3. De oplossing.

Een proef was vrij gauw te doen.

In het koor werden triplexplaten tegen de wand gezet, op 9 m hoogte werden dikke dekens van glaswol gehangen, elk 2 x 3 m en 5 cm dik, en op de koorvloer werd glaswol gelegd. Hoewel er nog niets gedaan was aan de westwand, was het resultaat verbluffend. "Laten we het zo maar houden", zeiden de mensen.

Maar zo kon het niet blijven. Het was lelijk, onpraktisch en achteraf gezien ook gevaarlijk. Als de koster hij zonlicht in de kerk stofzoog, dan zag je de hele kerkruimte vol van helder schitterende glasvezeltjes. Hij moest ervan hoesten en proesten en na enige tijd werkte hij alleen maar in de kerk als hij een nylonkous van zijn vrouw over zijn hoofd had getrokken. Hij leek dan net een roofovervaller.

Er moest iets gevonden worden op die glaswollen dekens. Wij dachten aan hoezen van kaasdoek - ook lelijk trouwens.

De lambrisering kon eenvoudig wat netter gemaakt worden, en dat is ook gebeurd. De rommel op de koorvloer kon vervangen worden door een nieuw product van Akzo: kamerbreed tufted tapijt van een soort kunststof. Wij vroegen aan de directeur van de Akzo of hij niet in Drempt een proefopstelling/demonstratietapijt wilde leggen, maar dat kon hij niet - de proefstroken hadden een heel geringe breedte. Welnu, dan moesten wij de koorvloer door de handel laten bedekken.

Resteerde het probleem van het orgel (zie hoofdstuk IX) en die glaswollen dekens op 9 meter hoogte.

IX. DE WANDTAPIJTEN.

1. De voorbereiding.

Op dat moment belde mijn zuster uit Oosterbeek mij op: "Nu raad je nooit wat voor opdracht ik gekregen heb!" Zij was glazenier en kon natuurlijk overal vandaan opdrachten krijgen. Een idiote vraag dus. Ik zei: "Nee."

"De architect Boeyinga heeft mij opgedragen beschilderingen te maken op de kaasdoeken hoezen voor je glaswollen wanddekens."

Ik stond volslagen perplex. Had de kerkvoogdij dit voor me verzwegen?

Helemaal niet. Boeyinga wilde de kerkvoogdij niet in een moeilijk parket brengen tegenover mij, en had gewoon gebruik gemaakt van de volmacht die hij als architect had.

Hij kende en waardeerde sinds lang het werk van mijn zuster: kerkraden, wandschilderingen en mozaïeken. En zo had hij zich tot haar gericht.

Maar mijn zuster had bedenkingen. Het kaasdoek moest doorblaasbaar blijven, maar wat zou er dan nog zichtbaar zijn van de beschilderingen? En de kleur van die dekens was zo lelijk. Zou je die niet door het doek heen blijven zien? Bovendien zou het probleem van het glasstof blijven.

Zij bleef denken over een betere oplossing.

Korte tijd later was zij hij goede vrienden in Bodo, een Noorse stad die ongeveer op de poolcirkel ligt. In de kathedraal van Bock/1 zag ze wandtapijten, geweven door een Noorse kunstenaar. Dit leek haar een antwoord op haar probleem.

Toen zij in Oslo kwam, ging zij naar de grote "Huisvljtt"-organisatie en vroeg daar inlichtingen over wandtapijt-technieken. De zeer hoogpolige "rya"-techniek leek haar te beantwoorden aan de eisen van T.N.O. Ze kocht een stuk stramien en een paar knotten vette wol. Terug in Nederland knoopte ze daar een proeflap van en legde die voor aan Boeyinga. Die was onmiddellijk overtuigd. (De proeflap heeft ze later aan mij gegeven en die hangt nu in mijn huiskamer.) Vervolgens knoopte ze een klein stuk voor geluidsabsorptiemetingen door T.N.O. En zie - de stof bleek te beantwoorden aan de gestelde eisen.

De stramien en de wol waren verkrijgbaar bij een fabriek in Noorwegen, Raumagarn in Andalsnes. Toen mijn zuster daar vrij grote bestellingen ging doen, vroeg de directie belangstellend naar de bestemming van al dat materiaal. Mijn zuster schreef terug en sloot dia's in van haar ontwerpen. Zo is er een bijzonder aardig contact gegroeid tussen mijn zuster en de fabriek, die haar ontwerpen zeer waardeerde. Men wilde haar daar wel als vaste ontwerpster aanstellen, maar daar is het nooit van gekomen.

Technisch gezien was één ding onmiddellijk duidelijk. Door de hoge pool zou ieder tapijt een groot gewicht aan wol bevatten; horizontale lassen in het tapijt zouden dus niet mogelijk zijn. En, omdat 2 x 3 meter een onhanteerbare lap is, besloot mijn zuster de tapijten te maken in drie verticale banen, elk een ei breed en 3 meter lang, die aan elkaar zouden worden verbonden. 90 meter stramien van een el breed werd besteld.

Nu de kleur.

In de verstilte kerk van Drempt, die juist opriep tot rust en inkeer, kon geen sprake zijn van de woeste kleuren zoals in Bodes. De hoofdkleur van ieder tapijt zou naturel zijn, heel licht beige, met een schematisch (want de pool was zo

lang) aangeduide afbeelding erop - om het andere tapijt kon een iets sterker kleuraccent krijgen, als de tussenliggende tapijten heel stil bleven.

De architect was het daar volledig mee eens.

Nu kwamen de concrete voorstellingen aan de orde. Eigenlijk verbluffend snel kwam de ontwerpster met haar voorstel, dat zowel door de architect als door de gemeente met vreugde werd ontvangen.

In het gidsje "De Dremptse Tapijten" heb ik gepoogd, in woorden toe te lichten wat zoveel duidelijker in kleuren is uitgebeeld.

2. De "knooppunten".

Het ontwerp van een groot wandtapijt begint met een kleine schets. De ontwerpster brengt dat dan over op een papier van de ware grootte (3 meter hoog, 2 meter breed). Die schets gaat zij dan uitwerken op het "carton", de uiteindelijke werktekening. In dit geval was het carton een lap ruitjespapier, waarop ieder ruitje precies even groot als een knoop. Vervolgens wordt op ieder ruitje de kleur aangegeven van de wol voor die knoop. Zo kan de knoper - of knoopster - door eindeloos natellen op het stramien precies verwerken wat op het carton staat aangegeven.

In theorie doodeenvoudig. Maar door de omvang niet zo eenvoudig.

Mijn vrouw stelde voor, dat zij op de vrouwenvereniging zou overleggen hoe die 90 meter stramien volgeknoopt zou kunnen worden.

Tenslotte hebben zij een systeem ontworpen dat buitengewoon effectief is gebleken. Tien gezinnen, over het hele dorp verspreid, hebben elk de verantwoordelijkheid van het knopen van een tapijt (d.i. 3 banen) op zich genomen. Elk van deze tien gezinnen zorgde voor twee andere "knooppunten" in de naaste omgeving, zodat er 30 knooppunten in het dorp waren. Ieder knooppunt kreeg één baan toegewezen, compleet met carton en wolvoorraad.

Nu zocht elk knooppunt twee burens uit, die wilden meewerken.

Afgesproken werd, wie van de drie 's morgens knoopte, wie 's middags en wie 's avonds. Zo waren er permanent elke dag minstens 90 mensen een aantal uren aan het knopen.

Het resultaat was heel verbluffend: in weinig maanden was het hele werk geklaard. Mijn zuster heeft letterlijk dag en nacht moeten werken om te voldoen aan de snelle vraag naar cartons en om het opgeleverde werk te controleren - één draadje van een foute kleur kan het hele effect bederven.

Maar het was onvoorstelbaar, zo zorgvuldig als men geknoopt heeft.

Ieder tapijt waarvan de banen voltooid, gecontroleerd en aan elkaar genaaid waren, werd terstond opgehangen in plaats van de afschuwelijke glaswollen deken. De eerstvolgende zondag was het thema van de kerkdienst uiteraard het onderwerp van het nieuwe tapijt. De kerk liep dan vol, want behalve de eigen gemeente kwamen er, met alle knopers van het tapijt, hun familieleden, vrienden en bekenden van heinde en ver. En daarna zag je 's zondagmiddags knopers met gasten van buiten de kerk in wandelen. Zij hadden een stukje van zichzelf - en samen met elkaar - in de kerk, die daardoor ook een beetje hun eigen huis was geworden.

X. HET ORGEL.

1. Restauratie?

Het orgel, dat aanvankelijk tegen de scheidingswand tussen schip en koor had gestaan, was door de orgelrestaurateur G. van Leeuwen uit Leiderdorp gedemonteerd en afgevoerd naar de orgelmakerij voordat er in de kerk gesloopt werd. Bouwstof is nl. slecht voor orgels.

Het was de bedoeling om het orgel na restauratie te plaatsen tegen de westelijke wand van de kerk. Maar het geld daarvoor ontbrak.

Er kwam echter opeens een klein sprankje hoop van uiterst onverwachte zijde: T.N.O. vond de plaatsing van een orgelkas tegen de grote blinde westwand belangrijk voor de akoestiek-verbetering.

Let wel: orgelkas. Over pijpwerk en mechaniek zei T.N.O. niets.

Nu zou juist in die tijd de kerkvoogdij naar Den Haag reizen om met de directeuren van Monumentenzorg, Mr. Hotke en Drs. Meischke, te spreken over de consequentie van het feit dat de kerk was aangewezen als proefproject voor geluidsvermindering. Toevallig kende ik deze heren, doordat ik vlak na de oorlog de restauratie van de Oosterbeekse kerk had aangezwengeld, toen nog onbewust van de unieke betekenis van dat kerkje. Naarmate daar meer ontdekt werd, hadden wij daar meer plezier in gekregen.

"Dominee, als u ze kent, kunt u dan niet met ons meegaan om onze zaak te bepleiten? De vorige keer is uw aanbeveling zo'n succes geweest", zeiden de kerkvoogden. Ik zei dat ik ze niet wilde overrompelen, en dat ik ze eerst zou bellen. En mijn komst bleek geen enkel bezwaar (ze wisten dus nog niet dat wij over dat orgel zouden beginnen).

Maar de ochtend van de dag waar we wekenlang naartoe hadden geleefd, gebeurde er een ramp: ik kon niet opstaan. Een volslagen stijve rug, die mij enige weken later weer naar het Leidse Academisch Ziekenhuis zou brengen.

Goede raad was duur. Op die vergadering zouden alle belanghebbenden hij elkaar zijn, een kans die nooit meer zou terugkomen. Het moest doorgaan. Mijn vrouw zei onmiddellijk tegen mij: dan ga ik. Ik weet van alle feiten toch immers net zoveel af als jij?

Dat was, zeker voor die tijd, een heel ongewoon idee: een vrouw op zo'n bijeenkomst. De kerkvoogden waren wel wat verbaasd, maar ze vonden het een goede oplossing. En ook in Den Haag stonden de mensen er raar van te kijken. Maar het bleek een gouden greep te zijn geweest, toen de vergadering eenmaal bezig was.

Nadat de andere zaken besproken waren, bracht mijn vrouw de westwand ter sprake. Daar moest een orgel komen. Wij hadden er een dat gerestaureerd moest worden, maar geen geld, en zo lang bleef de akoestiek slecht enz. Zij hield een uitstekend en steekhoudend verhaal. Toen zij was uitgesproken, zei Mr. Hotke: "Ik begrijp dus dat u ons de restauratie wilt laten betalen van een orgel dat geen monument is?"

Jazeker, zei mijn vrouw.

Dat kon natuurlijk niet, dus de heren moesten er wel even over nadenken. Tenslotte stemden zij toe, en zij adviseerden de kerkvoogdij om Adriaan Engels uit Den Haag als deskundig adviseur in de arm te nemen.

's Avonds werd er aangebeld aan de Dremptse pastorie. Op de stoep stond Willemsen met een grote slagroomtaart uit dank namens de kerkvoogdij.

Zo waren de Dremptse kerkvoogden wel.

2. Het pijpwerk.

Wij stelden ons in verbinding met de heer Engels, maar die was niet beschikbaar. Hij verwees ons naar Joh. Legêne uit Lochem.

Aan hem hebben wij eerlijk verteld hoe de zaak zat. Maar hij heeft zijn eer als orgeldeskundige, en hij zat er bepaald niet bij te juichen. Hij deed dan ook geen enkele andere toezegging dan dat hij eens in de werkplaats van Van Leeuwen zou gaan kijken.

Enige tijd later kwam hij langs. Hij gaf de opdracht terug.

Hij was in Leiderdorp geweest. Daar had hij een stapel platgeslagen pijpen gezien, waarvan er volgens Van Leeuwen zelfs een aantal ontbrak. De mechaniek, voor zover nog aanwezig, was opgegeten door houtworm. Kortom, het zou goed geld naar kwaad geld smijten zijn.

In het zicht van de haven dreigde ons schip nog te stranden.

Zelden hebben wij zo dringend en smekend gepleit. En gelukkig, de heer Legêne bleek een warm mens, die hier niet tegenop kon. Hij stapte over zijn bezwaren heen en beloofde te zien wat hij kon doen.

Hij heeft het geweten. De heren Oussoren en Edskes, rijksorgeladviseurs, kregen te horen dat Monumentenzorg geheel zonder hun advies besloten had, de restauratie van een orgel te betalen. Van een orgel? Van waardeloze rommel! En Legêne was zo gek geweest om zich daartoe te lenen! - Van hun gezichtspunt gezien, eigenlijk wel terecht.

Met lood in de schoenen ging de heer Legêne nog eens naar Leiderdorp.

's Avonds stond er een opgetogen heer Legêne op de stoep van de pastorie. Hij kwam net uit Leiderdorp.

"Wat is dit voor een orgel? Die pijpen zijn helemaal niet platgeslagen. Ze zijn vanzelf ingezakt, want ze zijn van zuiver zacht lood. Loden pijpen hebben een prachtige klank, maar omdat het materiaal zo zacht is, zakken ze zomaar door hun voeten en vervormen ze bij de minste aanraking. Na 1640 zijn er geen loden orgelpijpen meer gemaakt. Dit is iets heel bijzonders!"

Een week later was hij weer in Leiderdorp, nu om te inventariseren welke pijpen er ontbraken. Nog veel enthousiaster dan de vorige keer stond hij 's avonds op de stoep.

"Er zijn helemaal geen pijpen zoekgeraakt; er ontbreken de pijpen Cis, Dis, Fis en Gis - en die ontbreken in alle orgels van vóór 1625! Wat is dit in 's hemelsnaam voor een orgel?" Weer een week later zat hij in Leiderdorp om alle pijpen, register voor register, te sorteren. 's Avonds kwam hij langs, met stomheid geslagen.

"Na 1605 heeft men vaste verhoudingen van lengte en breedte aangehouden; lange pijpen breed, en kleine pijpjes smal. Vóór 1605 werden pijpen van dezelfde breedte, maar van verschillende lengte gesneden, waardoor het timbre van de hoge klanken anders was dan dat van de lage. En dat is bij dit orgel het geval!"

Nu kwamen ook de rijksorgeladviseurs in Leiderdorp kijken. Hier werd een heel bijzonder orgel gerestaureerd!

Maar welk orgel?

Het geluk schoot te hulp. Een orgel heeft behalve metalen, ook houten pijpen. Die hebben geen ronde, maar een vierkante doorsnee.

Dat houtwerk wil wel eens gaan trekken en scheuren. Omdat de lucht niet uit de pijp mag ontsnappen, plakt de organist een scheur dicht. Bv. met krantenpapier. Ook op de Dremptse houten pijpen zaten stukken krantenpapier.

Heel voorzichtig werden die verwijderd en er kwamen stukken van veel oudere, van heel oude kranten onder tevoorschijn. En toen ook die verwijderd waren, kwamen er stukjes perkament tevoorschijn - uit de tijd dat er nog geen kranten waren.

Het perkament werd heel voorzichtig losgepeuterd. Het bleek beschreven met een klein, onleesbaar schrift.

"Je zou het moeten vragen aan professor Gerritsen van het Nederlands Instituut in Utrecht," zei Legêne, "misschien kan hij zien waar dit vandaan komt." Dus brachten wij de fragmenten daarheen. Korte tijd later konden wij ze alweer komen terughalen.

Jazeker. Het handschrift was hem bekend; het was van een monnik in het klooster Mariëngaarde, buiten de stadsmuren van Arnhem in de jaren veertien-zoveel.

Nu begonnen de stukjes van de legpuzzel in elkaar te passen.

Bij de Reformatie heeft de gemeente Arnhem de archieven van de leeggelopen kloosters opgenomen in het gemeentearchief. De oude kloosters werden alle met de grond gelijk gemaakt, omdat zij hij een belegering van de stad onneembare bolwerken zouden vormen als ze in de handen vielen van de belegers - de Spanjaarden dus. Het gemeentearchief van Arnhem was gesitueerd in de toren van de Eusebiuskerk. Als er een organist in een pijp een barst zag, hoefde hij maar door een deurtje te lopen voor een onmetelijke hoeveelheid perkament.

De Eusebiuskerk heeft een beroemd orgel (¹) gehad, dat in de achttiende eeuw verdwenen is, toen Wagner uit Saksen een nieuw orgel voor de kerk heeft gebouwd. Tot september 1944 heeft dat orgel een grote beroemdheid gehad; toen is het volledig verwoest in de Slag om Arnhem. Maar dat oude orgel, wat is daarmee gebeurd?

Waarschijnlijk heeft Wagner het orgel gesplitst in twee orgels, want de kerkvoogdij heeft er twee in de krant ter overname aangeboden. Zij moest tenslotte geld krijgen voor het nieuwe orgel.

In diezelfde tijd heeft de Heer van de Ulenpas besloten om een orgel aan Drempt te schenken. Een ronkende plaat op het orgel vermeldt deze weldaad.

Maar het is bekend dat hij erg zuinig was.

Voor de kas waren kosten noch moeite gespaard. En laat nou toch net een voordelig oud occasionetje op de markt komen...

Zo past de puzzel in elkaar. Naar alle waarschijnlijkheid is althans de helft van het beroemde oude orgel van de Eusebiuskerk in Arnhem nu terecht.

Althans...

Bij de kerkrestauratie in de vorige eeuw vond men die zwarte loden pijpen in het front zo lelijk. Men gooide ze weg en verving ze door mooi zilver-geverfde massieve houten namaakpijpen.

Zo is de prestant verloren gegaan.

¹. Aant. Joh. Legêne: In 1541 gebouwd door Johan Noster (gestorven ong. 1565); sinds 1589 onderhouden door Jan Morlet II, in 1695 gerepareerd door Jan Morlet IV; 1642-1644 verbouwing/nieuwbouw (?) door G. Hagerbeer (Dr M.A. Ven te: *Bouwstoffen etc.*)

Het heeft geen zin om nu de oude loden prestant te gaan imiteren. Niemand weet hoe die is geweest. Dus nu is er een modern prestantje in het front geplaatst.

Op een heel ander punt bleef een vraag open: al deze technische zaken gaan in feite buiten de gemeente om. Hoe betrekken wij de gemeenteleden zelf bij deze orgelrestauratie? De wandtapijten konden door de gezamenlijke gemeenteleden geknoopt worden, maar de restauratie van een orgel is een uiterst gespecialiseerd vak. Je kunt geen orgelpijpen meegeven aan een aantal thuislusers.

Als best mogelijke tegemoetkoming hebben wij dat jaar het gemeentereisje over Leiderdorp gelegd, waar de heer Van Leeuwen en zijn medewerkers ons hebben laten zien waarmee zij bezig waren. Wij zagen hoe orgelpijpen gelast werden van een rond gebogen metalen plaat, wij zagen het werk aan het mechaniek, en nog veel meer. Iedereen was erg enthousiast over deze ervaring. Natuurlijk hebben wij die dag meer gedaan, misschien wel een stukje vormingswerk op Kerk en Wereld in Driebergen meegemaakt of zo, maar dat herinner ik me niet.

Het bezoek aan ons orgel staat me onuitwisbaar in het geheugen gegrift, en vol spanning keken wij daarna uit naar de terugkomst ervan in onze kerk!

3. De kas.

Boeyinga had de fakkel al doorgegeven aan Ir. Ovink uit Doetinchem, toen het orgel geplaatst zou worden. De torenmuur is ter plaatse bijzonder breed, dus er kon in gaten in die muur gemakkelijk een stalen draagconstructie worden gestoken. De grote keien in die muur hielden de H-balken volkomen stevig vast. Maar hoe klimt men daarheen? Een doorgang in de torenmuur zou tegen het gewelf in de toren stoten. Een trap zou tegen de kolom stoten; een trap die om de kolom heen buigt, is lelijk, een hoek in de trap neemt teveel ruimte en dat doet een wenteltrap ook. Ik stelde voor: de trap een eind de kraak in steken, en de dragende balk pas achter de bovenste tree in de torenmuur te steken. Dat is goed gelukt, zij het ten koste van ruimte op het zuidelijke balkon. Nogal wat houtsnijwerk van de kas was volledig vermolmd, maar er was gelukkig voldoende materiaal over om de rest verantwoord te vervangen. In de Arnhemse Spijkerstraat werkten twee uiterst kundige houtsnijders, de gebr. Daniëls. Zij hebben dit werk bijzonder mooi en met kennis van zaken geklaard.

Moeilijker waren de kleuren, althans van de panelen. Een tijdlang is op de verschillende panelen geëxperimenteerd met verschillende kleurencombinaties - alle uiteraard van het palet uit de tijd waarin dit orgel aan de kerk werd geschonken. De keus die tenslotte is gemaakt, bevredigt mij ten volle. Het rare wapen en het donkere herinneringsbord zijn erg lelijk, maar wel authentiek. Het zwart is overigens geen heraldische kleur.

De schilder Jakobs in Velp was gespecialiseerd in restauratiewerk en zeer ervaren in het marmeren. Zelfs de verspringingen van de marmerblokken gaf hij goed aan. In de 18e eeuw, toen het marmeren als een bijzondere kunst gold - zei hij - schuurde men dikwijls het hout, zodat de nerf er bovenop kwam te liggen.

Om duidelijk te maken dat het niet zomaar marmer was, maar echt, knap gemarmerd hout.

Een architect die de kerk bekeken had, zei tegen mij: "Ik vroeg me even af of die voet van het orgel gemarmerd was. Maar wij architecten weten hoe je dat

kunt nagaan. Ik legde mijn hand ertegenaan en voelde meteen aan de kou dat het echt marmer was." Of verbeelding, dus.

4. Concerten.

Het orgel, met één manuaal en een aangehangen pedaaltje, is eigenlijk niet bruikbaar voor latere muziek, zoals van Bach of nog latere componisten.

Maar de klank van het orgel is beeldschoon, en de kerk is de ideale ruimte voor deze klank. Veel organisten wilden graag op dit orgel spelen.

Dat bracht een goede gedachte naar voren.

Veel inwoners van Drempt houden misschien niet zo erg van muziek uit de zestiende eeuw, de tijd van dit orgel. Maar in Arnhem, Zutphen en elders zijn er wel liefhebbers van. Welnu, dan houden wij een aantal keren per seizoen een high-brow-concert voor speciale liefhebbers. Toegang vrij, maar er hangen wel bussen voor het restauratiefonds naast de deur.

Als vaste prik hadden wij in ieder concert één nummer waarin de aanwezigen moesten meezingen: stijl 1600. Algemene ontzetting in het begin, maar vreugdevolle broeder- en zusterlijke blijdschap als gevolg.

De kerkvoogdij vond het jammer voor de eigen bevolking, maar was het ermee eens: nu en dan mogen ook wel financieringsbronnen buiten Drempt worden aangeboord voor het zwaar belaste restauratiefonds. En ook in dit opzicht waren de exclusieve concerten een groot succes.

XI. LITURGISCHE TOERUSTING.

1. *Het kruis.*

"Ik weet niet, waarom een kruis in een kerk altijd moet hangen," zei Boeyinga. Waarschijnlijk had hij meer gelijk dan hij beseftte. De verworteling in de aarde is vermoedelijk essentieel. Men kan het, concreet, zien als het punt waar Gods werk ingaat in de wereld - en wat een mens ermee doet - of, mystiek, als de Boom des Levens (zoals op het wandtapijt). In beide gevallen gaat het niet om iets zweverigs.

Zo ontwierp hij het kruis dat verankerd staat in de rotssteen.

2. *De kanselbijbels.*

Toen ik in Drempt kwam, was er geen kanselbijbel. De oude lag volledig uit elkaar en was door Schellevis ter restauratie afgegeven op het Rijksarchief.

De hervormde gemeente van Oldenkeppel wilde haar zustergemeente van Drempt een geschenk aanbieden als gelukwens voor de restauratie. Of wij een kanselbijbel in de nieuwe vertaling op prijs zouden stellen? Niets liever dan dat! Op een kerkeradaatsvergadering, onmiddellijk voor Kerstmis, kwam de kerkeraad van Oldenkeppel op bezoek en bood daar de nieuwe kanselbijbel aan. Op ons verzoek stond de ouderling Bloemendaal de tekst af waarmee hij de bijbel had aangeboden: het was goed om die voorin de bijbel te leggen.

In de kerstnachtsdienst is de nieuwe bijbel in gebruik genomen, en sindsdien is hij in de kerk op de lessenaar blijven liggen.

Nu is er natuurlijk geen gruwelijker symbool denkbaar dan een opengeslagen bijbel die nooit gebruikt wordt. De kanselbijbel werkt niet als er niet uit wordt gelezen. Buiten de kerkdienst is zij buiten functie. Zij ligt dan gesloten op de lessenaar. In de dienst wordt zij geopend en wordt eruit gelezen. De kanselbijbel is geen onderlegger voor een kleinere bijbel, en nog minder voor een eigen preek. De bijbel is om uit te lezen. En als men dat niet wil, dan bergt men haar weg. En als men eruit gelezen heeft, dan sluit men haar na de dienst weer toe.

Na enige jaren kwam opeens de oude statenbijbel gerestaureerd terug uit Arnhem. "Schrijf nu voorin wanneer ze door wie is gerestaureerd", zei Schellevis, "want het is een onvoorstelbaar knap stuk werk."

Ik vond dat ook en heb het voorin die bijbel geschreven.

Maar nu hadden wij twee bijbels. Wat nu?

Het bleek heel praktisch. Het is niet prettig om tijdens de dienst heen en weer te moeten zeulen met de grote kanselbijbel van de tafel naar de lessenaar en vice versa. De oude bijbel vond haar plaats midden op de tafel, tussen de tinnen broodschaal en wijnkan. Als ze niet gebruikt werd, lag ze gesloten. Als ze wel gebruikt werd... "Wat? Kun jij die oude letters lezen?" vroegen collega's die zelf vlot Griekse en Hebreeuwse letters lazen. Eén kwartiertje oefenen en je kunt het je leven lang. In de verticale oecumene met het voorgeslacht.

"Maar er staat wijf in plaats van vrouw!" Ja, dat staat er. En als je dat verouderd vindt, dan lees je "vrouw". Je hebt elke te lezen tekst van te voren thuis gelezen, onderzocht, geëxegeseerd en hardop gelezen om te horen of je

inderdaad zegt wat erin staat. In uiterste nood oefen je het ook even uit een bijbeltje in fractuurschrift. Helpt, voor het bewuster lezen.

Ik vond het een fijne gedachte, dat hier de bijbel was waaruit was gelezen voor zoveel Dremptse generaties vóór mij. En ik had de indruk dat de kerkgangers dat - meer of minder bewust - ook zo voelden.

3. De kandelaar.

Toen ik in Drempt kwam, stond op de tafel een houten kandelaar, die Schellevis had laten maken voor de tafel in Drempt.

Het was eenvoudig een houten plankje, waarop vier steunen overeind stonden; tussen die vier paste precies de kaars. Nu achteraf vind ik hem mooier dan ik hem toen vond, en ik keek ijverig uit naar iets wat mij meer beviel.

Na jaren vond ik bij Ingvald Nielsen in Oslo precies wat ik zocht. Ik kocht het, en heb het dankbaar in de Dremptse kerk gezet: een eenvoudige tinnen kandelaar, achteraf gezien wat neo-romaans. De houten kandelaar verdween in een kast.

Eén kaars stond er. Gelukkig.

Dwangmatig symmetriestreven drijft veel mensen tegenwoordig naar twee kandelaars. (Die stonden ook hij moeder op de schoorsteen ter weerszijden van de bim-bam-pendule). En als je dan verbaasd vraagt: "maar is er dan nòg een Licht der Wereld?", dan krijg je de gemakkelijkste rationalisaties te horen: oude en nieuwe testament, of wet en profeten, of, ga maar door: man en vrouw, dag en nacht, C & A.

Ik ben het Licht der Wereld. Leid vriendelijk, Licht, mij als een trouwe wacht. Ja. Die kaars is een mooi symbool.

Voor de dienst kwam een diaken met een brandend kaarsje uit de kerkeraadskamer, stak de kaars ermee aan en liep er dan weer mee terug.

4. De bloemen.

Wat je in de kerk zet, blijft daar staan. Onbedoeld krijgt het een soort van wijding, en niemand wil het er meer weghalen.

Zo wordt de kerk tenslotte een rommelzolder van gewijde snuisterijen en bloemen en planten. Ja, die vooral.

Let wel: ik heb niets tegen potplanten. Ik heb ze zelf op de vensterbank. Maar dat is nu juist het verschil tussen het Huis des Heren en mijn huiskamer.

Toch was er één uitzondering.

Elke zondag stond er een vaas verse bloemen op de tafel. Ik heb nooit geweten wie ze er neerzette, en ik wilde het niet weten. Het was van de gemeente.

Ik denk dat onze goede vrouwenvereniging er meer van wist. Want met kerstmis dan wilde ik graag een bos sering in de kerk zetten. Dat zei ik dan aan mijn vrouw, en dan kwam er niet een andere bos bloemen naast.

Die bloemen gingen niet naar zieken. Zij bleven er de hele week door staan. De binnenlopende bezoekers waren blij met deze groet: in deze ruimte wordt geleefd, dat voelden ze dan.

XII. BEWEGWIJZERING.

1. Buiten de kerk.

In het buitenland zie je langs de wegen de plaatsnamen veelal vermeld op borden waarop de kerken vermelden wanneer ze dienst hebben.

Langs Rijksweg 317 (toentertijd 48a, meen ik) stond geen bordje Drempt, want dat was geen gemeente.

Met onze kerk pal aan de weg, kwam ik op een idee. Ik ging naar Gaanderen, naar de fabriek van Pelgrim. "Jullie emailleren fornuizen en dergelijke; zouden jullie voor ons twee plaatsnaamborden kunnen maken?"

"Helaas, wij hebben onze bordenfabricage overgedaan aan Langcat en mogen nu zelf geen horden meer verkopen. Dat staat in het contract."

"Staat er ook dat jullie ze niet mogen cadeau geven?"

Neen. Dat stond er niet. Zo kregen wij twee borden.

Nu naar Rijkswaterstaat, voor toestemming om de horden te plaatsen. Vergeet het maar. Het bleek absoluut onmogelijk en verboden.

Gelukkig had iemand een goed idee: wij zetten de borden ter weerszijden op het kerkhofhek - een aan de oostzijde, een aan de westzijde.

Langs de Rijksweg was natuurlijk mooier geweest. Maar nu dat niet kon, is dit ongetwijfeld de beste oplossing.

Later zijn de borden in de kerk gekomen. Ik vraag mij af: wie wil nog weten wat hier te zien is als hij er al in is?

De ANWB plaatste bordjes aan sommige monumenten. Waarom sommige wel en andere niet? Ik belde op. "Wie erom vraagt, die krijgt het," kreeg ik ten antwoord. Dus vroeg ik, en kregen we. Het werd keurig bevestigd op de landelijk uniforme plaats - op ooghoogte naast de ingang (de kleine zijingang in dit geval, voor het door-de-weekse bezoek).

2. In de kerk.

In de kerk hangen twee gezangenborden, ontworpen door Boeyinga. Ik heb ze nooit mooi gevonden. Maar praktisch en duidelijk zijn ze wel. En daar gaat het hij gezangenborden om.

XIII. BEREIKBAARHEID.

Ik herinner mij heel levendig de kerkgang toen ik een kind was.

Kerkgangers liepen. Uit verschillende kanten kwamen zij naar dat ene punt: de kerk met de luidende klok.

Die kerkgang had voor mijn gevoel twee aspecten.

Het ene was het samengaan uit dezelfde buurt en het samenkomen uit verschillende buurten. Men groette elkaar en men beleefde een blij stukje gemeenschap.

Het andere was het samen opgaan naar de kerk - bijna zoiets als wat beschreven wordt in de bedevaartsliederen van de psalmen. Je was je bewust, dat de kerkgang zelf al een deel van de kerkdienst was.

Na de oorlog is dit helemaal veranderd. Eerst ging men per fiets naar de kerk, maar weldra per auto. En die, door staal omsloten ruimte bood minder gelegenheid voor het gemeenschapsgevoel met andere kerkgangers en voor het "bedevaartsgevoel".

Maar die auto's veroorzaakten nog een probleem: zij moesten ergens geparkeerd worden. Aanvankelijk was er vrij veel parkeerruimte voor de pastorie, maar dat veranderde toen Rijkswaterstaat de gevaarlijke bocht van de rijksweg rondom het kerkhof ging verbeteren.

Wie naast de kerk staat en naar het Oosten kijkt, ziet duidelijk dat oorspronkelijk het kerkhofpad in het verlengde van de weg heeft gelegen. Later - nu al eeuwen geleden - is die weg omgelegd, buiten het kerkhof om. Maar voor het huidige snelverkeer betekent dat: een gevaarlijke slingerbocht. In die bocht zijn dan ook de nodige ongelukken en bijna-ongelukken gebeurd.

Iedereen was dan ook blij toen Rijkswaterstaat een verbetering aankondigde: de bocht zou flauwer worden, er kwam een helling naar de buitenkant, en de weg werd verbreed. Alleen - dat vergde twee slachtoffers: de oude kosterij, die pal aan de buitenkant van de bocht lag, en ons parkeerterrein. Want het grote hellende wegoppervlak ving bij regen zoveel water op, dat in de binnenbocht een zaksloot nodig was om die regen te verwerken.

De koster kreeg iets verderop een mooie nieuwe kosterij, die het rijk bouwde in plaats van het afgebroken huis.

Maar dat parkeerterrein? Moest men dan maar in de wegbermen parkeren? "Dat nooit", riep Rijkswaterstaat.

Nu had de kerkvoogdij al heel lang zitten denken aan een parkeerterrein uit het zicht, achter de kerk, vlakbij de toreningang.

De grond was pastorietuin: akkertjes en bomen met wiewalwalen.

Maar geld voor aanleg van een parkeerterrein daar, en voor een weg achter de pastorie om daarheen - dat had de kerkvoogdij niet.

In goed overleg werd de oplossing gevonden. Het rijk, dat het oude parkeerterrein had weggegraven, maakte een mooi nieuw terrein achter de kerk en een weggetje daarheen.

Het rijk en de kerkgangers waren allebei gelukkig met deze grote verbetering. En nu nog, elke keer als ik de auto achter de kerk parkeer, denk ik verheugd aan de vele gesprekken die wij met Rijkswaterstaat hebben gevoerd om tot deze ideale oplossing te komen.

XIV. HET RESTAURATIEFONDS.

Toen ik in Drempt kwam, trof ik daar een heel actief restauratiefonds aan. Ik hoorde verhalen over kippen die vroeger voor het restauratiefonds waren gehouden, en er werd veel gesproken over kerklammeren. Ik hoorde dat die dan eerst gewassen moesten worden, anders werden zij ziek.

Tijdens huisbezoek werd mij vaak wat toegestopt. Ik vroeg dan altijd onmiddellijk: "voor de kerkvoogdij of de diaconie of het restauratiefonds?" Ik had wel eens de indruk dat geen van drieën bedoeld was, maar meestal viel de keuze op het restauratiefonds.

In mijn tijd waren er drie speciale activiteiten die ik even wil releveren.

1. Oliebollenakties.

Op gezette tijden vond de Vrouwenvereniging haar jaarlijkse bazaar voor het restauratiefonds niet genoeg en ging zij een oliebollenactie houden.

Echt heel goede oliebollen moeten worden gebakken in paardevet. De slaggers werden dus bijtijds gealarmeerd, want anders zou er niet genoeg zijn.

Voor die gelegenheid werd Rehoboth omgetoverd tot oliebollenbakkerij. De smid Ditzel installeerde grote aantallen gasstellen op grote schragentafels, en het feest kon beginnen. De meeste baksters losten elkaar af, maar er waren er die de hele dag doorwerkten. Een grote zwerm hulpkrachten ventte zakjes vol oliebollen uit. Ik heb nooit begrepen hoe in een toch zo betrekkelijk kleine gemeenschap (en omgeving) zo verschrikkelijk veel oliebollen konden worden omgezet. Maar er waren dan ook mensen - de rijdende winkel Bennie Tiemesen voorop - die er verschrikkelijk veel van konden eten. Na afloop was iedereen verbaasd over de grote opbrengst. Het was erg vermoeiend, maar de stemming was uitstekend.

2. De restauratieritten.

Tijdens een brainstorm in de kerkeraad zei diaken Gerrit Peters van de Run: "Waarom zouden we niet een restauratierit houden?"

Ik kon me daar niets bij voorstellen, maar dat hoefde ook niet. Wanneer ik Jan Garretsen wilde warm maken, dan kon die uitstekend verder denken. Garretsen moest er (achteraf: uiteraard!) wel eens over nadenken, maar besloot het te doen als Geurt Vlemingh met hem meedeed. En die deed dat.

Ik hoefde alleen maar prijzen cadeau te krijgen. Nu ben ik veel te trots en te stijf om goed te bedelen, maar Drempt had verschrikkelijk veel goodwill.

De hoofdprijs was van gieterij Vulcanus in Terborg: een compleet Telfor gasfornuis. Esso Arnhem bood een zilveren wisselbeker aan. "Wisselbeker?" vroeg ik. "Het is maar voor één keer!" "Geen sprake van," zei de directeur, "u gaat het voortaan ieder jaar doen en het levert ieder jaar dik op." Hij heeft gelijk gehad.

Met de hele organisatie had ik weinig te maken, maar het was een hels karwei, ieder jaar weer. En ieder jaar hebben Garritsen en Vlemingh het tot een daverend succes gemaakt. Samen met alle anderen, zoals de Vrouwenvereniging, die op het eindpunt een grote bazar hield om de binnengekomenen zoet te houden tot de prijsuitreiking.

Omwille van de tijd werd er maar anderhalf uur gestart, elke halve minuut één auto. Tegelijkertijd werd, ook van voor de pastorie, een fietspuzzeltocht gestart. Verkeerstechisch een puinhoop. Later is dan ook nooit meer daar gestart. Voor degenen die wachtten om te starten bakte de vrouwenvereniging frites.

Het is hier helaas niet de plaats voor lange verhalen, maar wel kan gezegd worden dat de rit zowel sportief als financieel een knalsucces werd.

Een volgend jaar was de hoofdprijs een - speciaal daarvoor geknoopt - Drempts tapijt!

Het is elke keer met grote moeite gelukt om floodlight te lenen, teneinde de kerk 's avonds te verlichten. Ik heb dikwijls gedacht: eigenlijk zouden wij een installatie permanent moeten ingraven. Het staat zo mooi...

3. Drukwerken.

Drukker Bloemendaal in Doesburg had mij overtuigd van het nut van drukwerk, althans van zorgvuldig uitgevoerd drukwerk.

Toen de kerk aanloop begon te krijgen, stelde ik een brochetje op. Buitenop een foto van de kerk, en binnenin een kaartje hoe men Drempt kan vinden (wat is die kaart inmiddels essentieel veranderd!) en een beschrijving van de kerk. Met uiteraard vermelding van het gironummer van het Restauratiefonds.

"Maar hoe doe ik het nu zo, dat de mensen dit foldertje niet kwijt zijn voordat ze thuis bij hun giroboek zijn?" dacht ik.

Als mogelijke oplossing bedacht ik: vertaal het verhaaltje in het Engels, Frans, Duits, Noors en Fries. Dat vinden de mensen interessant en ze bewaren het.

Het was een gok, maar hij bleek onverwacht effectief. Vooral zo omstreeks oudjaar, dan kwamen er opeens van overal uit het land overschrijvingen binnen. Nooit uit het buitenland, maar dat hadden wij ook niet verwacht.

Ik was zo zeker van mijn zaak, dat ik zelf alle brochures betaalde, op voorwaarde dat de kerkvoogdij het zou terugbetalen als de brochures hun volle kosten opgebracht hadden. Dit gebeurde al gauw, en daarna bleven ze opbrengen. Aangespoord door dit resultaat vroeg ik de vermaarde fotojournaliste Letty Claus of zij de wandtapijten wilde fotograferen voor een brochure.

De tapijten hangen 9 meter hoog, en er hangen lampen voor. Zij moest ze dus uit de onmogelijkste plaatsen fotograferen, en dan thuis onthoeken naar 2 x 3 formaat. Zij heeft het bijzonder knap gedaan.

Tijdens het schrijven van de verklaringen voelde ik mij echt wat bevlogen. Wat wil je, als de hele gemeenschap er zich zo enthousiast in stort?

En hier weer dezelfde procedure. De brochures betaalden zichzelf heel snel terug; ik kreeg mijn voorschot terug en het restauratiefonds kreeg wat de brochures verder opbrachten.

Het fonds? Ik hoop dat de bezoekers zelf het meeste gekregen hebben.

4. Stencils.

Voor buitenlanders heb ik de tapijtenbrochure vertaald; als ze op waren, zorgde ik voor nieuwe. Dit werd erg gewaardeerd.

Voor buschauffeurs vatte ik hoofdpunten van de rondleiding samen in een stencil, dan konden zij voortaan zelf hun groepen rondleiden. Dat ontlastte de Dremptse rondleiders, en het bracht voor de chauffeurs een footje op.

Ik heb wel eens geluisterd: ze deden het prima. En de bus van het restauratiefonds voer er wel bij.

XV. PUBLICITEIT.

"Hoe speel jij het toch klaar om altijd op de televisie te komen?" vroeg Ds. Dun uit Hummelo mij eens.

Het antwoord lag voor de hand: "Vertel mij liever hoe ik niet rust gelaten kan worden om hier mijn eigen werk te doen."

Publiciteit is een heksenbezem. Ze is niet meer te stoppen.

Het begon allemaal met Bert Garthof van de VARA-rubriek "Weer of geen weer".

Hij helde me op of hij eens langs mocht komen. Ja. natuurlijk.

Nu, hij kwam niet zelf. De laatste jaren kon hij niet meer zoveel aan. en hij stuurde Henk van Stipriaan voor de reportage.

"Deze reportage gaat zondagmorgen de lucht in," zei Van Stipriaan. "u moet zondagmiddag dan wel op veel bezoekers rekenen."

Wij dachten dat het wel zou meevallen: Drempt lag ver weu. maar we zouden ze wel ontvangen hoor.

Nou, we hebben het geweten. Files auto's, stromen bezoekers.

En dat was het dan, dachten wij. Neen, het was het begin.

De regionale pers had ook de uitzending gehoord. Drempt? Wat is dat? En ze belden dat ze even langs zouden komen.

De volgende dag grote artikelen, die ook gelezen werden door de landelijke pers. Die belden op en kwamen. Nog meer artikelen.

Maar nu kwam het NTS-journaal erbij. En Van Gewest tot Gewest. En weer andere rubrieken: niemand kon onderdoen voor de ander. In een maand was de Dremptse kerk vijfmaal op de televisie en overal in de pers.

Drempt zelf heeft er overigens dankbaar gebruik van gemaakt. Het was toen mijn zuster instructie zou ueven aan alle aspirant-knoopsters en -knopers. Het was hartje winter, en dus 's avonds donker. Al die mensen kon je alleen maar samenbrengen in de kerk: een zaal was te klein. Er was op dat moment in de kerk nog geen binnenverlichting. En precies op dat moment belde Van Gewest tot Gewest. Ze kwamen als geroepen met hun enorme lampen. Wij konden hun iets heel leuks bieden: de instructieavond. Maar dan moesten zij beloven om de hele avond met hun lampen te blijven. Dat hebben ze gedaan.

En zo kon bijna de hele bevolking van Drempt in één avond leren cartons te lezen en rya te knopen. En, mochten ze iets vergeten hebben, dan even naar de reportage op TV kijken.

Na alle televisie kwamen de damesbladen aanbellen. Prinses was bereid het meest te betalen en kreeg dus de primeur.

De stortvloed van publiciteit was niet meer te stuiten.

En die bracht een stortvloed van toeristen mee.

XVI. TOERISME.

Op een vergadering van Vrouwenverenigingbesturen vroeg de predikantsvrouw van Driel aan mijn vrouw: "Kan onze vereniging niet eens in jullie kerk komen kijken?" Ja, leuk," zei mijn vrouw, nog onbewust van wat ze over zich heen haalde, "dan ontvangen wij jullie op een kopje thee met speculaasjes."

De vereniging kwam, zag, en hoorde wat mijn vrouw vertelde. En de leden, thuisgekomen, belden naar nichten en vriendinnen elders.

Diezelfde week nog begonnen de telefoons te rinkelen. "Mogen wij ook langs komen?" Ja, welkom met thee en koekjes.

Weldra moest een strak rooster met ploegendienst worden ingesteld. Tien uur: groep A naar de koffie, groep B de kerk in. Koffieploeg: .. Rondleidster: .. Half elf: groep B naar de koffie, groep C de kerk in. Koffieploeg: .. Rondleidster: ..

Vooraf de maanden mei en juni liepen helemaal vol.

Maar ook autobus ondernemers ontdekten de gratis consumptie. Nou ja, gratis - er hing een offerblok bij de uitgang. Daaruit betaalde de kerkvoogdij de onkosten voor de vrouwenvereniging. De rest ging in het restauratiefonds. Dat offerblok werd nooit speciaal vermeld. Men vond het zelf wel.

Voor één jaarlijkse bustocht verzorgde ik zelf altijd de rondleiding. Dat was op de middag van de tweede kerstdag. Dan kwam een bus van Speedwell langs, met een reisgezelschap dat de feestdagen niet thuis wilde vieren. Die brachten dan Kerst en Oud- en Nieuwjaar door in een Achterhoeks hotel.

Er waren ieder jaar veel mensen bij die in de voorafgaande maanden een droevig verlies hadden geleden, en daardoor opzagen tegen de feestdagen in eenzaamheid. Dus kregen zij een compleet programma, en daarin stond altijd op tweede kerstdag: Drempt.

Ik begon altijd met iets te vertellen over de kerk en de tapijten. Maar na een tijdje was ik het die luisterde, en zij vertelden over wat zij hadden meegemaakt. Dat was heel veel. En ze bleven heel lang.

Voor mij was deze middag na de drukke kersttijd altijd erg vermoeiend, maar ik zou hem voor geen geld hebben willen missen. Welbeschouwd werd het eigenlijke werk voor mij gedaan door het kerkgebouw.

Tussen dat alles door kwamen natuurlijk ook de individuele toeristen. Zij waren verbaasd, de kerk zomaar open te vinden.

Dit "kerktoerisme" kon ook onverwachte gevolgen hebben. Individuele bezoekers, die in de kerk tot stilte gekomen waren, ontdekten een levensterrein waar zij misschien te weinig aandacht aan besteed hadden. Een ontdekking die hun vreugde verschafte, maar die hen ook confronteerde met zaken waar zij tot op dat moment aan voorbijgegaan waren. Een paar dagen later namen zij de pen op en schreven erover naar een hun onbekend persoon, die predikant in dat kerkgebouw was. Zo ontwikkelde zich een pastorale correspondentie met mensen uit heel andere delen van het land. Zelf noemde ik dat schriftelijke pastoraat wel eens mijn "epistolaat".

Ik voelde duidelijk het verlangen naar een meer concrete ontmoeting met deze correspondenten. Maar de keren dat die ontmoeting inderdaad tot stand kwam, waren uiterst teleurstellend. Ik denk dat ik helemaal niet beantwoordde aan het fantasiebeeld dat men zich gevormd had. De ontmoeting klopte blijkbaar niet met de te hoog gespannen verwachtingen, en de correspondentie hield op. Heel jammer, maar het is misschien juist om dankbaar te zijn voor wat er inmiddels gebeurd was in de tussenliggende periode.

Ongetwijfeld een uiterst onverwacht resultaat van de kerkrestauratie.

XVII. DE LITURGISCHE FUNCTIE.

1. In de kerkdienst.

De kerkrestauratie is kostbaar geweest. Voor de hele gemeenschap, die via overheidssubsidies heeft bijgedragen, maar zeker ook voor de kleine gemeenschap van Drempt, die het basisbedrag plus de niet-subsidiabele kosten moest opbrengen.

Natuurlijk bekruipt je soms de vraag: is dit allemaal nodig?

Die vraag is volkomen gerechtvaardigd, en moet altijd blijven doorklinken. Ik wil en kan haar niet in een paar regels beantwoorden. Maar ik wil hier wel twee opmerkingen maken.

Ten eerste. Natuurlijk kan de eredienst ook gehouden worden in een oude barak. Denk maar aan berichten uit concentratiekampen. En ik denk aan wat ikzelf heb meegemaakt gedurende de slag om Arnhem - samengepakt in een schuilkelder, of liggende in een diepe loopgraaf onder de blote hemel. Of ik denk aan wat ik in het ambt heb meegemaakt in een afgrijselijke ziekenhuisgang, wachtende voor de operatie-afdeling, of op de treeplank van mijn auto met een lifter.

Het kan op elke plaats, in alle omstandigheden.

Wat er gebeurt, is de wezenlijke inhoud. Waar en hoe het gebeurt, is de vorm. Ik zeg niet: is alleen maar vorm. Want, met ons stoffelijk mens-zijn is de noodzaak van vorm gegeven in ons leven.

In Drempt hebben wij meegemaakt de gemeenschap en de openheid die ontstond door het samen betrokken zijn bij dit werk, het samen opgaan naar de kerkdienst, en het samen deelnemen aan de eredienst. Hier is iets gebeurd dat zijn uitstraling had ver buiten het gebeuren in de kerk, maar wat wel daarop stoelde. In onze individualistische samenleving is gemeenschap een schaars goed geworden. Hier beleefden wij haar op heel bijzondere wijze. Ik was mij hiervan bewust bij de voorbereiding en viering van de eredienst. Het ging niet om een goede preek - al deed ik daar erg mijn best op - het ging om de gezamenlijke beleving van iets waar ik heel voorzichtig mee moest zijn, heel zorgvuldig. Maar waar ik ook heel dankbaar voor was.

Er is echter nog een tweede punt, dat op een heel ander vlak ligt. Jaren na de voltooiing van de Dremptse restauratie moest ik de heer Schellevis nog een keer ergens over spreken.

Ik wist dat hij na de voltooiing van de Arnhemse Eusebiuskerk was overgegaan naar de restauratie van de Stevenskerk in Nijmegen, en toen die klaar was, naar de Nieuwe Kerk in Amsterdam.

Ik betrad de immense ruimte van de Nieuwe Kerk. Er lag nog geen vloer in; zware vrachtauto's reden af en aan over het losse zand in het schip. Verbijsterd keek ik toe. Naast mij stond een jonge man, een provo zou je in die tijd zeggen.

"Wat een toestand," zei hij verbluft.

Ik antwoordde iets. Ik begreep dat hij het zonde vond van die tientallen miljoenen die ook besteed hadden kunnen zijn aan de verbetering van de sociale woningbouw. Maar dat had ik mis. "En wanneer ze zoiets als dit niet doen," ging hij voort, "dan hoeft al die woningbouw in Amsterdam helemaal niet. Een ruimte zoals deze is nodig voor iedereen."

Ik begreep wat hij bedoelde.

2. Bij de begrafenis.

Jopie Bosvelt kon aantonen, dat er oorspronkelijk een doorgang was geweest van de noordelijke zijkapel naar de noordelijke zijbeuk van het schip, maar de rayonarchitect van Monumentenzorg zei dat in dit type kerken daar een blinde muur hoorde te zitten. Toen er een nieuwe rayonarchitect werd aangesteld is heel vlug, voordat hij kwam kijken, de oorspronkelijke boog opengebroken. Er heeft nooit een haan naar gekraaid, en sindsdien kon bij begrafenissen de kist de kerk ingedragen worden; kon er van de kerk uit begraven worden. Sindsdien hebben wij een gewone korte kerkdienst gehouden voor de begrafenis. En ik geloof dat die op dat moment heel belangrijk is voor de nabestaanden.

Ik denk dat ik een gezagsgetrouw staatsburger ben, maar ik heb elke keer heel bewust het uniformverbod overtreden door in toga de stoet op het kerkhof voor te gaan en daar de begrafenisformule en het Onze Vader uit te spreken.

Ik ben altijd blij geweest dat door het kerkhof rondom de kerk het besef levend werd gehouden van de gemeenschap tussen de strijdende en de zegevierende kerk, elke keer als ik zoveel mij bekende namen op de zerken zie.

Overigens, iets waar Drempt heel voorzichtig mee moet blijven, zijn de kunstig vervaardigde gietijzeren grafmonumenten die de arbeiders in de ijzergieterijen hebben vervaardigd voor hun overleden collega's. Niet alleen op grond van hun unieke kunsthistorische betekenis, maar ook uit piëteit verdienen deze graftekens voortdurend en zorgvuldig onderhoud.

3. Bij trouwdiensten.

In principe kan er niet betaald worden voor een kerkdienst: stel je voor dat je in de kerk wilt trouwen, maar je hebt het geld er niet voor!

Maar nu trok de geruchtmakende restauratie huwende paren uit het hele land aan. Zeker ook met de faam die de Achterhoekse keuken heeft bij het bereiden van bruidsmaaltijden.

De kerkvoogden keken verbluft naar alle pracht en praal, naar de glitter en de bloemstukken, en naar de meterslange sluiers achter de bruiden. En zij dachten aan de onkosten van verwarming, koster en organist.

Tenslotte hebben wij elkaar gevonden in een compromis, dat alle partijen bevredigde. De kerkvoogdij voerde hetzelfde tarief in dat het gemeentehuis hanteerde. D.w.z. er was elke week een kosteloze dag, maar wie bv. op zaterdag wilde trouwen, moest diep in de buidel tasten. Gemiddeld sprong de kerkvoogdij er hierdoor schoon uit.

4. Door de week.

Gedurende de periode waarin ik in Drempt woonde, was de toreningang nog niet bruikbaar. De kerkgangers gebruikten de zuidingang. Later, toen de toreningang open ging, bleef door de week de zuidingang overdag open.

Gelukkig was Boeyinga het roerend met mij eens, dat een kerk overdag open hoort te zijn. De oplossing van open deur met klaphekje maakt die bedoeling volkomen duidelijk. Zeker tijdens en kort na de restauratie was de aanloop heel groot. En dan blijkt dat het kerkgebouw kan blijven functioneren, ook buiten de tijden van de kerkdienst. Ik stelde hierboven de vraag, of elke willekeurige schuur niet ook geschikt is voor een kerkdienst. Tot op zekere hoogte: ja. Maar dan herinner ik aan de uitspraak van Boeyinga, die zei: "In onze tijd is het leven zo druk, dat de mensen de ontmoeting met het Gans Andere zoeken in stilte en

inkeer." Hij heeft zijn mooie theorie omgezet in vormen, en zij blijkt te werken. De verstilde ruimte nodigt veel mensen tot een inkeer die zij sinds lang waren kwijtgeraakt.

Ik geloof dat het bestaan van zulk een ruimte, het herstel van deze ruimte, een zegen is. Rijker dan wij doorgaans beseffen.

TEN SLOTTE

Deze herinneringen zijn dertig jaar na dato genoteerd.

De wijze architect Boeyinga is inmiddels sinds lang overleden. Hij ruste in vrede.

Ik heb deze herinneringen echter wel ter kennis gesteld - en desgewenst ter verbetering van onjuiste gegevens - van een aantal personen die indertijd bij de restauratie van de kerk betrokken waren:

1. De toenmalige secretaris-kerkvoogd: B.A. Willemsen, Veldweg 7, 6984 AJ Doesburg, 08334-72784.
2. De opzichter van de restauratie: A. Schellevis, H. v.d. Boschstraat 55, 3958 CB Amerongen, 03434-51707.
3. De vroegere gemeente-archivaris van Arnhem: Mr K. Schaap, Burg. Weertsstraat 78, 6811 JE Arnhem, 085-420259.
4. De orgeladviseur: J. Legêne, Heemskerkstraat 24, 2613 AL Delft, 015-134985.
5. De akoesticus: Ing F.J. Fornerod, Van Blommesteinstraat 14B, 2614 ES Delft, tel. 015-123135.
6. De glazenier: Gunhild Volkenborn-Kristensen, Utrechtseweg 162F, 6862 AT Oosterheek, 085-336286.
7. De toenmalige voorzitter van de Vrouwenvereniging: H. Kristensen-Fransz, De Houtmanstraat 84, 6826 PL Arnhem, 085-610687.

Met dank voor hun opmerkingen.

Een bijzonder woord van dank voor mijn zoon Frans, die mijn herinneringen persklaar maakte.

Mede dankzij hun bijdragen konden deze herinneringen daarna ter hand worden gesteld aan belangstellenden.

Arnhem, maart 1993.

Uitgegeven ten bate van het onderhoudsfonds der kerk door de Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente, Roomstraat 27, 6996 DX Drempt.